

Političke
PERSPEKTIVE
Vol. 7, No. 1-2
(2017)

POLITIČKE PERSPEKTIVE
Časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEĐUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Denisa Kostovicova (London School of Economics), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Ana Matan (glavna urednica), Dušan Pavlović (zamjenik urednice),
Nebojša Vladislavljević, Tonči Kursar, Đorđe Pavićević, Dario Čepo, Nataša Beširević,
Ivan Stanojević (sekretar)

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu
i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Dragan R. Simić, dekan, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd
Lidija Kos-Stanišić, dekanica, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Olivera Veličković (srpski) (lektura i korektura), Olivera Tešanović (grafičko oblikovanje).
Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*.

Tiraž: 300

~

© Sva prava zadržana.

ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavna urednica Ana Matan – 2017, br. 1-2 –
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb
(Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-561X = Političke perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Damir Kapidžić

SEGMENTIRANI STRANAČKI SUSTAV BOSNE I HERCEGOVINE

7

Nebojša Zelić

PRAVEDAN GRAD, SMISLEN POSAO I SMISLENA DOKOLICA

25

Ivan Cerovac

ANTIPATERNALIZAM I VIŠESTRUKO PRAVO GLASA U
MILLOVOJ POLITIČKOJ FILOZOFIJI

43

Mira Bogdanović

POPULISTIČKI ODGOVOR NA DEMOKRATSKI DEFICIT

61

[PRIJEVOD]

Pol Pirson

RASTUĆI PRINOSI, PUTNA ZAVISNOST I ISTRAŽIVANJE POLITIKE

71

[PRIKAZI]

Marijan Krivak

ŽARKO PAIĆ, DOBA OLIGARHIJE

113

Leon Cvrtila

GORAN SUNAJKO I DARIO ČEPO (UREDNICI),

MIKO TRIPALO: OTVORENO DRUŠTVO

119

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

ČLANCI I STUDIJE

SEGMENTIRANI STRANAČKI SUSTAV BOSNE I HERCEGOVINE

Damir Kapidžić
Sveučilište u Sarajevu
Fakultet političkih nauka

SAŽETAK

Stranački sustav Bosne i Hercegovine je kompleksan i sastoji se od više razina interakcije i međustranačkog natjecanja. Uzimajući u obzir politički relevantne društvene rascjepa često se govori da se svo međustranačko natjecanje odvija unutar etnički definiranih segmenata hrvatskih, srpskih, bošnjačkih (i multietničkih) stranaka, ali empirijski dokazi nedostaju. Analizom izbornih rezultata za Parlament Bosne i Hercegovine od 1996. do 2014. godine, te koristeći mjeru volatilnosti između stranačkih segmenata, dokazujem postojanje četiri (ili tri i pol) etnički definirana stranačka podsustava s gotovo nepostojećom prohodnosti glasača. Istovremeno postoji znatna volatilnost unutar ovih segmenata, što potvrđuje da se političko natjecanje u Bosni i Hercegovini odvija isključivo unutar četiri segmenta stranačkog sustava među strankama istog etničkog predznaka.

KLJUČNE RIJEČI: stranačko natjecanje, Bosna i Hercegovina, segmentirani stranački sustav, etničke stranke

1. UVOD

Političke stranke zauzimaju centralno mjesto u suvremenim predstavničkim demokracijama. Uzajamnu povezanost stranaka i društva jedne države najbolje je prikazati kroz promatranje stranačkog sustava. Osnova formiranja stranaka su podjele u društvu oličene kroz društvene rascjepa. Političke stranke se okupljaju oko relevantnih društvenih rascjepa i identiteta koji mogu imati ekonomsku, jezičnu, vjersku, nacionalnu ili drugu osnovu. Što su društveni rascjepi jasnije određeni, te što je pokretljivost građana preko rascjepa manja, to su stranke na izborima više primorane natjecati se za glasove unutar vlastite grupe birača. U ovakvim slučajevima se govori o zatvorenim rascjepima koji otežavaju ili onemogućuju političko natjecanje za glasove za „druge strane“ rascjepa.

U Bosni i Hercegovini (BiH) je vjerska pripadnost stanovništva činila povijesnu osnovu nastanka stranačkog sustava. Prve stranke su nastale kako bi zastupale katoličke, muslimanske i pravoslavne interese. U današnjem političkom sustavu države, nastalim kroz Daytonski mirovni sporazum, mjesto konfesije je preuzela nacionalna pripadnost koja je čvrsto institucionalizirana kroz konsocijacijsko uređenje države. Današnje političke stranke u velikoj mjeri oslikavaju nacionalno-religijsku podjelu građana BiH i borbu za glasove na izborima prvenstveno vode među pripadnicima vlastitog naroda. Posljedica je nastanak stranačkog sustava koji je specifičan u regiji po svojim karakteristikama. Radi se o sustavu koji odlikuje više odvojenih segmenata među kojima postoji veoma slaba prohodnost glasača.

Ovaj rad ima za cilj analizirati nastanak i razvoj suvremenog stranačkog sustava u BiH, prikazati osnovne karakteristike stranačkog natjecanja, te koristeći mjeru volatilnosti empirijski dokazati postojanje tri ili četiri odvojena stranačka podsustava. Prati se ukupna volatilnost stranačkog sustava, te se komparira s mjerama blokovske volatilnosti (između segmenata) i volatilnosti unutar segmenata stranačkog sustava. Doprinos rada se ogleda u potvrđivanju teze o zatvorenosti političkog natjecanja, prvenstveno unutar hrvatskog i srpskog segmenta političkih stranaka u BiH.

Drugi dio rada predstavlja teorijski okvir društvenih rascjepa, stranačkih podsustava, te mjeru volatilnosti. Treći dio je prikaz razvoja političkog pluralizma u posljednjih četvrt stoljeća, te relevantnih stranaka u BiH. Četvrti dio daje pregled stranačkog sustava zasnovan na rezultatima izbora za Parlament BiH 1996–2014. godine, te posebice putem mjere blokovske volatilnosti analizira tezu o segmentiranom stranačkom sustavu zasnovanom na etničkim društvenim rascjepima. Peti dio zaključuje i daje ocjenu o obliku stranačkog natjecanja u BiH.

2. DRUŠTVENI RASCJEPI, ETNIČKO GLASOVANJE I IZBORNA VOLATILNOST

Političke stranke nastaju oko politički relevantnih društvenih rascjepa, s njima povezanih pitanja i problema, te karakteristika identiteta koji se kroz te rascjepe mogu mobilizirati. Prema Kitscheltu, društvene rascjepe odlikuje trajnost podjele stanovništva prema socijalnim, političkim, privrednim ili kulturnim interesima. Kako postoje znatne prepreke za pojedince koji žele mijenjati svoju sociodemografsku pripadnost, kao i nagrade, obaveze i ograničenja koja dolaze uz članstvo, pojedinci se organiziraju unutar vlastite grupe kako bi zaštitili i povećali vlastite privilegije (Kitschelt 2007). Prema Bartoliniju i Mairu (1990), društveni rascjep se može smatrati jednom vrstom učvršćenja društvenih odnosa.

Politički relevantni društveni rascjepi u BiH su jasno definirani etničkom pripadnošću njezinog stanovništva. Ovo nije izuzetak jer i u drugim, etnički heterogenim republikama bivše Jugoslavije možemo uočiti dominaciju etničkog momenta u političkom životu (Goati 2007, 275). Dugo vremena konfesionalna pripadnost stanovništva bio je jedini politički relevantan faktor u BiH. Partikularni pokreti nacionalnog osvješćenja su u nedostatku sjedinjujućeg, nad-religijskog nacionalnog pokreta doveli do pojave tri glavne etnopolitičke grupe koje su zapravo oslikavale religijsku podjelu stanovništva. U ranoj fazi etno-nacionalnog osvješćenja ove nastajuće grupe dodatno su se učvrstile političkom i stranačkom institucionalizacijom temeljenom na vjerskim razlikama (Imamović 1997). Sustav je poticao formiranje političkih stranaka prema etno-religijskim kriterijima, te utemeljio institucionalni subjektivitet etnički definiranih vjerskih kolektiva (Bieber 2006, 7; Wolff 2006, 28). Kroz konsocijacijsku demokraciju postdaytonske BiH ovi kolektivi su se čvrsto institucionalizirali u odvojene društvene „stupove“. Recipročni odnos između stranke i društva je najočitiji kroz etničku politiku, gdje se stranke identificiraju i bore za glasove unutar vlastite skupine, stvarajući međusobno isključive glasačke blokove (Horowitz 1985, 342). Deschouwer navodi da se konsocijacijska demokracija uspostavlja kako bi se upravljalo društvenim rascjepima beskonfliktnim sredstvima, ali također dolazi do jačanja samih političkih rascjepa kroz političke i komunikacijske prakse. Prvenstveno stranačke elite, koje se nadmeću za ostvarive i realno moguće glasove unutar vlastite grupe, potiču te prakse koje prate društvene rascjepa (Deschouwer 2001, 210; Boix 2007). Etnički podijeljeno društvo BiH je kroz konsocijacijsku demokraciju ostvarilo oblik političkog nadmetanja bez međuetničkih sukoba, ali po cijenu jačanja podjele društva i biračkog tijela po etničkoj pripadnosti, za što su u velikoj mjeri zaslužne političke stranke. Pojedini autori smatraju da natjecanje u etnički segmentiranoj političkoj areni može proizvesti i određeni oblik stabilnosti. Birnir uvodi pojam „etničke privlačnosti“, koja se odnosi na stabilan, ali fleksibilan prečac informacijama o političkom izboru (2007, 9, 49). Posljedica su stabilnije izborne preferencije i manje promjenjivosti unutar stranačkog sustava.

Za određenje stranačkog sustava BiH bitno je naglasiti utjecaj društvenih rascjepa na političko natjecanje. Teorijski je stranački sustav teško detaljno odrediti, te je najprihvaćeniju definiciju ponudio Sartori koji ga naziva „sustavom interakcija koji nastaje kao rezultat međustranačkog natjecanja“ (Sartori 2005, 39). Osnovu stranačkog sustava u demokratskim državama čine pravila i obrasci ponašanja koji nastaju kroz splet kompetitivnih odnosa i interakcija među političkim strankama, te koji njihovo natjecanje čine više predvidivim i uzajamno ovisnim u društvenim okvirima borbe za moć. Stranački sustav je, prema tome, mnogo više od

jednostavnog zbira stranaka. Političko natjecanje koje se odvija isključivo unutar etničkih skupina (ili stupova, prema terminologiji koja opisuje slične pojave u Nizozemskoj i Belgiji) stvara etnički omeđene stranačke podsustave s velikom mjerom samostalnosti. Koristeći Sartorijevu terminologiju u BiH možemo govoriti o kompleksnom stranačkom sustavu s više etnonacionalnih stranačkih podsustava, pojavom koja je prisutna i u drugim multietničkim regijama Europe (Haughton i Deegan-Krause 2015, 69; Manning 2004, 72), gdje se stranke nadmeću za glasove u segmentiranom političkom okruženju.

Empirijski se tvrdnja o postojanju segmentiranog stranačkog sustava može istražiti na više načina: 1) kroz analizu etničke strukture izbornih jedinica i izbornih rezultata etničkih stranaka (Kapidžić 2015), 2) kroz međusobnu komparaciju izbornih rezultata pojedinih (ne/etničkih) stranaka (Hulsey 2015) ili 3) putem volatilnosti između etničkih podsustava, što je cilj ove studije. Izborna volatilnost uzima u obzir vremensku dimenziju promjene glasačke podrške strankama od izbora do izbora. Ona nam može ukazati na stabilnost stranačkog sustava i na postojanost podrške istim strankama. Visok stupanj volatilnosti označava značajne promjene izbornih preferencija glasača od jednih izbora do drugih i ukazuje na nekonsolidiran stranački sustav (Kitschelt 2007, 530). Ova mjera prikazuje nastupanje nekih promjena u stranačkom sustavu, ali se može iskriviti i usmjeno uvećati putem različitih faktora kao što su nestalne predizborne koalicije i cijepanje stranaka, pojave koje su svakako prisutne u BiH. Također ukupna volatilnost stranačkog sustava skriva i ne uspijeva prikazati volatilnost između stranačkih podsustava u BiH, kao ni volatilnost unutar pojedinih društveno-političkih segmenata. Iz tog razloga je potrebno uzeti u obzir i volatilnost između skupina etnički definiranih stranaka.

Ovdje se oslanjam na rad Bartolinija i Maira (1990) koji razrađuju mjeru volatilnosti između stranačkih segmenata (*block volatility* ili BV) i smatraju je korisnim pokazateljem zatvaranja društvenih rascjepa. BV označava promjenu ukupne količine glasova za sve stranke jednog segmenta (stranaka s jedne strane društvenog rascjepa) spram zbira glasova stranaka drugih segmenata. Ova mjera se razlikuje od opće volatilnosti stranačkog sustava, kao i od unutarblokove volatilnosti koja mjeri kretanje glasova između stranaka istog etničkog segmenta. Niska ukupna volatilnost i niska BV su odlike zatvorenog i nekompetitivnog političkog sustava, dok visoke vrijednosti obje mjere ukazuju na otvorene društvene rascjepe i veoma kompetitivan sustav. Dalje, visoka ukupna volatilnost i niska BV se mogu naći u sustavima gdje se političko natjecanje odvija unutar odvojenih segmenata stranačkog sustava (Bartolini i Mair 1990, 43). Ovu mjeru su u svojim istraživanjima također koristili Méndez-Lago (1999), kako bi doka-

zala opadanje značaja društvenih stupaca u konsocijacijskim demokracijama Nizozemske, Austrije i Belgije, te Haughton i Deegan-Krause (2015) kako bi otkrili stranačke podsustave u postkomunističkim državama odlikovane izrazitom nestabilnošću i kontinuiranom zamjenom stranaka.

Kroz nastavak rada prvo ću predstaviti odlike stranaka, izbornog natjecanja i stranačkog sustava BiH, te posebice karakteristike izbora za Parlament BiH u razdoblju 1996–2014. godine. Rezultate ovih izbora, jedinih u BiH na kojim se međusobno natječu sve relevantne političke stranke, korišću kako bih putem mjera volatilnosti i BV dokazao tvrdnju o segmentiranom stranačkom sustavu BiH i političkom natjecanju koje se odvija isključivo unutar etnički definiranih stranačkih podsustava.

3. RAZVOJ POLITIČKOG PLURALIZMA OD 1990. GODINE I RELEVANTNE STRANKE U BIH

Današnja BiH je nekonsolidirana demokracija s višestranakim sustavom. Trenutačni politički i stranački sustav je zasnovan na „daytonskom“ Ustavu BiH iz 1995. godine, ali višestranache je uvedeno nekoliko godina ranije. Proces suvremenog razvoja stranačkog sustava BiH započet je u sklopu demokratske tranzicije koja je obuhvatila Srednju i Istočnu Europu između 1988. i 1990. godine. Prekretnicu ovoj demokratskoj tranziciji svakako čine prvi izbori u studenom 1990. godine, kojima je uvedeno višestranache nakon četiri desetljeća jednostranache vladavine.

Savez komunista BiH je, suočen s gubitkom legitimiteta i permanentnom društvenom i ekonomskom krizom, te okružjem demokratske tranzicije širom Srednje i Istočne Europe i u drugim jugoslavenskim republikama, 1990. godine odlučio dozvoliti višestranacho organiziranje i provesti demokratske slobodne izbore. Prvi slobodni izbori su zakazani iste godine, po uzoru na već provedene izbore u Sloveniji i Hrvatskoj. U srpnju 1990. godine usvojeni su Amandmani LIX–LXXX na Ustav Socijalističke Republike BiH, koji su radikalno izmijenili politički sustav tadašnje socijalističke republike. BiH je određena kao demokratska i suverena država tri ravnopravna naroda (Muslimana, Srba i Hrvata), građana i drugih manjina koji u njoj žive, te im je dana mogućnost, kao nosiocima vlasti, da putem višestranackih, tajnih, kompetitivnih i slobodnih izbora biraju svoje predstavnike u institucije vlasti. Uvedene su slobode udruživanja i političkog djelovanja koje su otvorile vrata za nastanak i/ili povratak političkih stranaka. U nastojanju da se izbjegne partikularizacija i etnizacija stranačkog sustava uvedena je zabrana organiziranja političkih stranaka na etničkoj osnovi. Ovaj potez je ubrzo ocijenjen neustavnim od strane Ustavnog suda SR BiH, što je omogućilo stvaranje etničkih stranaka i etnopolitičku mobilizaciju (Arnautović 2009, 179–180).

Sazivanje prvih slobodnih izbora prati određenu tranzicijsku logiku koju su svojevremeno, nekoliko godina prije političkih previranja u Jugoslaviji, opisali O'Donnell i Schmitter. Prema njima, sama najava slobodnih izbora, popraćena konkretnim koracima kao što su izmjene ustava i donošenjem novih izbornih zakona, pokreće ubrzan proces promjene odnosa između autoritarnih nosilaca vlasti i opozicionih snaga i frakcija. Izglednost održavanja slobodnih izbora političke stranke stavlja u centar političkih zbivanja, pruža im njihov „trenutak slave“, te ih profilira kao nosioce demokratskih i političkih odluka (O'Donnell i Schmitter 1986, 57). U etnički pluralnim društvima ovaj ubrzani proces poprima i dodatnu paralelnu dimenziju nadmetanja među etničkim predstavnicima. Kada ne postoji povjerenje u nepristrasnost javnih institucija, te uvjerenje da će funkcija vlasti donijeti isključivu ili nerazmjernu koristi etničkoj skupini koja pobijedi na izborima, „osvajanje“ tih institucija postaje gorući problem (Horowitz 1985, 194).

Tijekom prve polovice 1990. godine započinje formiranje novih političkih stranaka u BiH. Gdje je ranije Savezu komunista kao jedinoj stranci bilo dozvoljeno političko djelovanje, veoma brzo se uspostavlja višestranački sustav zasnovan na društvenim rascjepima koji su bili potisnuti tijekom jednostranačke vladavine. Najprije se osnivaju tri stranke s etničkim predznakom koje okupljaju hrvatske, srpske ili bošnjačke članove i njihove interese. Etničke stranke se u ovom inicijalnom periodu pojavljuju kao nacionalni pokreti pojedinih etničkih grupacija koje unutar sebe okupljaju raznolike i ponekad suprotstavljene etničke i osobne interese, pritom oslanjajući se na političku baštinu nacionalnih i kulturnih organizacija i stranaka s početka 20. stoljeća. Tako se osnivaju *Stranka demokratske akcije* (SDA; formirana u svibnju i zastupa Bošnjake-Muslimane), *Srpska demokratska stranka* (SDS; formirana u srpnju i zastupa Srbe), te *Hrvatska demokratska zajednica BiH* (HDZ BiH; formirana u kolovozu i zastupa Hrvate). Vladajuća stranka pred izbore mijenja naziv i program djelovanja, te na prvim izborima nastupa kao Savez komunista–Stranka demokratskih promjena (nakon izbornog poraza će ponovo promijeniti ime u *Socijaldemokratska partija BiH*; SDP). Na ovaj način se na „prvim višepartijskim izborima u Bosni i Hercegovini oblikuje (...) višestranački sistem izveden dominantno na etničkoj osnovi“ (Pejanović 2006, 239). Pobjedu na prvim izborima odnose tri stranke koje zastupaju partikularne etničke interese, što će imati dalekosežne posljedice kako po ratna dešavanja u BiH tako i za poslijeratni stranački sustav. Najveći broj današnjih stranaka u BiH će nastati transformacijom ili raskolima unutar ove četiri stranke.

Politički sustav uspostavljen Daytonskim mirovnim sporazumom naglašava institucionalizaciju etničkih podjela kroz uređenje konsocijacijske demokracije, te etnički zasnovanu raspodjelu javnih funkcija.

Na ovaj način su se međuetničko natjecanje i konflikti u poslijeratnom razdoblju mogli svesti na minimum, što je inicijalno dobro prihvaćeno od strane domaćih i međunarodnih aktera (Chandler 2000, 111). Istovremeno se, međutim, politizacija etniciteta ubrzano nastavlja i političke stranke koje zastupaju isključive interese vlastite etničke grupe ostvaruju najveći uspjeh na izborima. Tako su na prvim poslijeratnim izborima održanim 1996. godine tri prijeratne etničke stranke konsolidirale svoj dominantan položaj na vlasti. Politički sustav uspostavljen na načelima konsocijacijske demokracije naglašava natjecanje između stranaka istog etničkog predznaka, dok je međuetničko izborno natjecanje svedeno na minimum. Politički efekti prvih poslijeratnih izbora i potpuna dominacija etničkih rascjepa u biračkom tijelu potvrdile su polarizaciju stranačkog sustava koja je bila jasnija i više rasprostranjena nego na predratnim izborima (Kasapović 1997). Danas, više od dva desetljeća nakon rata, i dalje se može govoriti o kontinuiranoj i potpunoj dominaciji etničkih stranaka u BiH.

Moguće je identificirati pet relevantnih političkih stranaka u BiH u razdoblju 1996–2016, s posebnim akcentom na dva kruga izbora za Parlament BiH u 2010. i 2014. godini. Četiri od ovih pet stranaka su već spomenute ključne stranke na izborima 1990. godine. Relevantne stranke ispunjavaju četiri sljedeća kriterija: (1) samostalni nastup na više od pola izbora; (2) kontinuirano prisustvo u Parlamentu (osvojeni mandat, samostalno ili u koaliciji); (3) učešće u vlasti u najmanje jednom mandatu; te (4) izborni rezultat iznad 5% u posljednja dva kruga izbora.

Relevantne stranke u BiH su: 1) HDZ BiH, koja okuplja i predstavlja hrvatske interese i naglašava hrvatsko i kršćansko naslijeđe. Kroz Hrvatski narodni sabor, u kojem HDZ BiH ima dominantnu ulogu, ona usmjerava djelovanje ostalih stranaka s hrvatskim predznakom. Radi se o dominantnoj stranci u hrvatskom stranačkom podsustavu u BiH i teško je oformiti vlast bez njezinog učešća; 2) SDS predstavlja i štiti političke interese srpskog naroda, njegove tradicije i pravoslavne vjere. Do 2006. godine bila je dominantna stranka među strankama srpskog predznaka u BiH i glavna srpska stranka u vlasti. Natječe se isključivo u izbornim jedinicama u Republici Srpskoj (RS); 3) SDA je osnovana s ciljem da okupi i zastupa muslimansko stanovništvo u BiH, te da stvori političku osnovu za nacionalno sazrijevanje Bošnjaka. SDA se može smatrati najrelevantnijom i najpostojanijom strankom među strankama bošnjačkog predznaka, iako ne dominira tim etničkim segmentom društva; 4) SDP je nastala transformacijom Saveza komunista BiH. Ona je jedina relevantna stranka s kontinuitetom djelovanja koji seže do uspostave prvih stranaka u BiH 1909. godine. Stranka naglašava svoj multietnički karakter i socijaldemokratske ciljeve i može se smatrati jedinom relevantnom multietničkom strankom u BiH; 5) *Savez nezavisnih socijaldemokrata* (SNSD) nastaje uoči prvih

poslijeratnih izbora. Izvorno je stranka sa socijaldemokratskim načelima, a trenutno nastupa kao nacionalistička stranka srpskog predznaka. Od 2006. godine je na vlasti i nemoguće je kreirati sprovedivu politiku u BiH bez uključivanja SNSD-a.

Ostale stranke koje zadovoljavaju veći broj, ali ne sva četiri kriterija su: *Demokratska fronta* (DF), novija stranka multietničkog i socijaldemokratskog opredjeljenja koja je nastala raskolom unutar SDP; *Hrvatska demokratska zajednica 1990* (HDZ 1990), koja pripada hrvatskom stranačkom podsustavu i nastaje raskolom unutar HDZ BiH; *Partija demokratskog progresa* (PDP), centristička stranka srpskog predznaka; *Savez za bolju budućnost* (SBB), centristička stranka koja pripada bošnjačkom stranačkom podsustavu; te *Stranka za BiH* (SBIH), bošnjačka unitaristička stranka nastala raskolom unutar SDA i koja je u periodu odmah nakon rata imala velik utjecaj na politiku u BiH.

Stranke koje su se natjecale na izborima moguće je podijeliti u dvije široko određene skupine: 1) prema etničkoj kategoriji čije interese zastupaju, na bošnjačke, hrvatske i srpske nacionalne stranke i multietničke stranke, te 2) prema vremenu nastanka i djelovanja, na prijeratne i poslijeratne stranke. Zastupanje etničkih interesa prati osnovni društveni rascjep i okosnicu formiranja političkih stranaka u BiH, dok vrijeme nastanka (i djelovanja) mnogo govori o postojanosti i relevantnosti stranke. Pri klasifikaciji etničkih stranaka oslanjam se na Chandru koja definira etničke stranke kao one koje se zauzimaju za partikularne interese jedne etničke kategorije ili skupine kategorija, gdje se ove kategorije mogu s vremenom mijenjati (Chandra 2011, 115). Zastupanje etničkih interesa je, prema tome, ključno obilježje etničkih stranaka gdje je posebno uočljiva partikularnost u tematskom i personalnom sastavu stranke i njezinih programa kojim se neka druga grupa implicitno ili eksplicitno isključuje. Ne postoji jedinstven ili univerzalno primjenjiv indikator etničke partikularnosti već set indikatora koji se moraju prilagoditi za svaki pojedinačni kontekst. Od osam indikatora koje predlaže Chandra koristim pet kako bih klasificirao stranke kao (ne)etničke za svrhu ove studije: etnicitet sadržan u nazivu stranke ili impliciran kroz zvanična stranačka obilježja, kategorije za koje se stranka eksplicitno zalaže tokom predizborne kampanje, implicitna poruka kampanje, te sastav stranačkog rukovodstva kao *ex-ante* odrednice (Chandra 2011, 155–157), kao i distribucija stranačke podrške na izborima kao najrelevantniju *ex-post* odrednicu, budući da će etničke skupine prepoznati i velikom većinom podržati stranku koja služi njihovim interesima (Horowitz 1985; Chandra 2011). Za određenje predratnih i poslijeratnih stranaka koristim datum osnivanja, odvajanja ili transformacije političke stranke. Prema ova dva kriterija stranke je moguće klasificirati kao što je prikazano u tablici 1 na primjeru relevantnih političkih stranaka. Svih

114 političkih subjekata koji su se natjecali na izborima za Parlament BiH od 1996. do 2014. godine klasificirani su na ovaj način.

Tablica 1. Klasifikacija relevantnih stranaka

	Bošnjačke stranke	Hrvatske stranke	Srpske stranke	Multietničke stranke
Prijeratne	SDA	HDZ BiH	SDS	SDP
Poslijeratne	SBIH SBB	HDZ 1990	PDP SNSD	DF

Napomena: Tabela daje pregled relevantnih stranaka kroz njihove skraćenice, dok se u empirijskom dijelu rada uzimaju u obzir rezultati svih stranaka koje su se natjecale za Parlament BiH.

4. ODLIKE STRANAČKOG SUSTAVA NA IZBORIMA ZA PARLAMENT BiH 1996–2014. GODINE

Izbori za Predstavnički dom Parlamenta BiH održani su sedam puta u periodu 1996–2014. godine. Ovo su jedini izbori na kojima se natječu sve relevantne stranke u državi. Sprovode se istovremeno s izborima za Predsjedništvo BiH, za entitetske parlamente, za Predsjednika RS i za kantonalne skupštine u Federaciji BiH. U sedam izbornih ciklusa za Parlament BiH nastupilo je 114 političkih subjekata (Središnje izborno povjerenstvo 2015). Od ovog broja 93 su političke stranke, a 21 je predizborna koalicija. Vrijedno je napomenuti da su sve koalicije bile prijavljene samo za jedne izbore, tj. nisu ponovo izlazile na neke od narednih izbora, iako su iste stranke ulazile u različite koalicije. Radi se o predizbornim koalicijama u koje su uvijek okupljene stranke istog etničkog predznaka. Jedini izuzetak je koalicija opozicionih stranaka *Združena lista*, okupljenih oko SDP-a 1996. godine, koja je uključivala manje multietničke, hrvatske i bošnjačke stranke. Otprilike jedna trećina koalicija su okupljene oko dominantne stranke, gdje se kroz koaliciju želi spriječiti osipanje glasova, a dvije trećine su koalicije manjih stranaka koje udruživanjem žele prikupiti dovoljan broj glasova kako bi prešle izborni prag ili na drugi način osvojile mandat.

Broj stranaka i koalicija po pojedinim izborima kretao se od 17 do 35, s prosječnim brojem od 28,3 prijavljenih stranaka (tablica 2). Posljednjih godina taj broj je relativno stabilan, ali se primjećuju velika odstupanja na prva trima poslijeratnim izborima (kada je izbore sprovodio OESS pod supervizijom međunarodne zajednice). Većina stranaka nije nastupila samostalno na većem broju izbornih ciklusa i tek mali broj stranaka je samostalno (ne u koaliciji) izašao na pet ili više izbora za Parlament BiH: pet stranaka je samostalno izašlo na pet izbornih ciklusa, četiri stranke su

izašle na četiri izbora, a tek dvije su samostalno nastupile na svih sedam izbora.

Tablica 2. Broj stranaka na izborima za Parlament BiH

Godina	Nastupile na izborima	Osvojile mandate	Efektivni broj elektivnih stranaka	Efektivni broj legislativnih stranaka
1996	21	6	4,33	3,41
1998	35	10	5,97	4,59
2000	17	13	7,70	7,29
2002	33	14	8,78	7,95
2006	32	12	8,90	7,17
2010	32	12	9,92	7,67
2014	28	12	9,42	7,60
Prosjek	28,3	11,3	7,86	6,53

Dok je broj stranaka koje su se natjecale na izborima relativno visok, broj stranaka koje su osvojile mandate u Parlamentu BiH mnogo je manji. Na svim poslijeratnim izborima su 24 stranke i 12 koalicija uspjele osvojiti mandate, ukupno 36 političkih subjekata. Velika većina, točnije 58%, osvojila je mandate na tek jednim izborima, dok istovremeno tri četvrtine stranaka i koalicija nisu osvojile mandate na više od dvama izborima. Tek četvrtina stranaka koje uđu u parlament imaju dobre izgleda da taj uspjeh ponove. Efektivni broj stranaka u parlamentu je konstantan kroz zadnjih nekoliko izbornih ciklusa, iako je velik s obzirom na mali broj mandata u Parlamentu BiH (42 mandata), dok efektivni broj stranaka prema postotku osvojenih glasova kontinuirano raste, što predstavlja mjerodavniju vrijednost s obzirom na mali broj mandata. U BiH je moguće govoriti o izrazitom višestranačkom sustavu bez postojanja dominantnih stranaka na nivou cjelokupnog stranačkog sustava. Ipak, uvažavajući etničke društvene rascjepa moguće je identificirati dominantne stranke unutar svakog etničkog (i multietničkog) segmenta.

4.1. UKUPNA VOLATILNOST KOD IZBORA ZA PARLAMENT BiH

Prilikom izračunavanja mjere volatilnosti uključene su sve stranke, bez obzira na postignuti broj glasova (tj. nije primijenjen izborni prag). Kod tretiranja koalicija, raskola, spajanja i preimenovanja stranaka primijenjena su sljedeća pravila: jedinstveni rezultati koalicije ili udružene stranke se računaju spram zbira rezultata pojedinih (neovisnih) članica koalicije ili rezultati izvornih stranaka na prethodnim izborima; kod prestanka koali-

cija, raskola, te preimenovanja stranaka prethodni se rezultati pripisuju najvećoj (ili jedinjoj) stranci nasljednici, dok se ostale stranke tretiraju kao novonastale. Na ovaj način uzima se u obzir volja glasača prilikom svjesnog izbora manjih novonastalih stranaka, ali se također kontrolira „umjetna“ volatilitnost koja može biti rezultat promjenjivih koalicija relevantnih stranaka ili promjena imena stranaka i koalicija.

Volatilitnost stranačkog sustava u BiH moguće je izračunati prema postotku glasova i prema broju osvojenih mandata. Kao i kod mjere efektivnog broja stranaka, mjera izračunana na osnovu postotka glasova može se smatrati mjerodavnijom, s tim da između ove dvije vrijednosti ne postoje značajne razlike. U oba slučaja radi se o visokim vrijednostima u rasponu između 18% i 29%, gdje prosječno skoro četvrtina glasača na svakim izborima glasa za drugu stranku ili koaliciju (tablica 3). Ovo uvjetno ukazuje na izrazito nestabilan stranački sustav, te Bosnu i Hercegovinu svrstava među države istočne Europe s kontinuirano visokom volatilitnosti (Sikk 2005; Tóka & Henjak 2007). Međutim, kao što je prethodno u literaturi uočeno, ukupna mjera volatilitnosti skriva isto koliko i otkriva. S obzirom na izrazito segmentiranu osnovu stranačkog sustava BiH, potrebno je dodatno sagledati volatilitnost između etnički definiranih segmenata (ili blokova).

Tablica 3. Ukupna volatilitnost stranačkog sustava BiH

Godina	Volatilitnost glasova (Vv)	Volatilitnost mandata (Vs)
1996	/	/
1998	29,042	26,190
2000	23,045	21,429
2002	18,525	21,429
2006	24,368	26,190
2010	24,325	21,429
2014	24,040	28,571
Prosjek	23,891	24,206

4.2. VOLATILNOST IZMEĐU SEGMENTATA (BLOKOVA) KOD IZBORA ZA PARLAMENT BiH

Mjeru volatilitnosti između etničkih stranačkih blokova ću koristiti kako bih dokazao postojanje segmentiranog stranačkog sustava s tri ili četiri zasebna stranačka podsustava. Kao što sam naveo, Bartolini i Mair (1990) ovu mjeru nazivaju *block volatility* (BV) i koriste je kao indikatora zatvaranja društvenih rascjepa. Bliže namjeni kojoj ću je upotrijebiti je rad Méndez-Lago (1999), iako njezin rad analizira prohodnost glasača u izvorno segmenti-

ranim društvima. U nastavku ću se fokusirati isključivo na mjeru volatilitnosti između segmenata izračunanu na osnovu postotka glasova koju smatram mjerodavnijom, iako ne postoje velike razlike spram mjere izračunane na osnovu osvojenih mandata.

Prilikom određivanja segmenata i pripadnosti pojedinih stranaka određenom segmentu (ili bloku) vodio sam se ranije izloženim kriterijima zasnovanim na radu Chandre (2011). Na ovaj način se identificiraju četiri segmenta i to: bošnjački, s 28 stranaka i 5 koalicija, hrvatski, s 12 stranaka i 8 koalicija, srpski, s 33 stranke i 5 koalicija, te multietnički, s 20 stranaka i 3 koalicije. Nije uočeno mijenjanje pripadnosti stranaka određenom segmentu, dok su koalicije uvijek nastupale na samo jednim izborima. Jedina koalicija sa strankama iz više segmenata pripisana je multietničkom segmentu radi dominantne uloge SDP-a.

Tablica 4 u prvom stupcu prikazuje vrijednosti blokovske volatilitnosti između četiri segmenta. Prohodnost glasača između segmenta bošnjačkih, hrvatskih, srpskih i multietničkih stranaka kreće se između 2% i 9%, daleko ispod vrijednosti opće volatilitnosti, s prosječnom prohodnosti od 5,8% glasača. Ovdje se radi o veoma niskim vrijednostima gdje je prelazak glasača iz jednog stupca u drugi minimalan, što ukazuje na relativno zatvorene segmente stranačkog sustava.

U drugom stupcu tablice 4 prikazane su vrijednosti blokovske volatilitnosti u slučaju kada se spoje segmenti bošnjačkih i multietničkih stranaka. Na ovaj način je moguće donijeti zaključak o tome kolika je prohodnost glasača stranaka hrvatskog i srpskog segmenta prema drugim segmentima stranačkog sustava. Prohodnost je gotovo nepostojeća i kreće se u omjeru 1–2%. To znači da isti omjer glasača kontinuirano glasa za stranke iz hrvatskog i srpskog stranačkog segmenta, te zbira segmenata bošnjačkih i multietničkih stranaka.

Tablica 4. Volatilitnost između segmenata stranačkog sustava BiH

Godina	Blokovska volatilitnost – volatilitnost glasova (4 segmenta)	Blokovska volatilitnost – volatilitnost glasova (3 segmenta)
1996	/	/
1998	6,468	1,015
2000	6,381	1,967
2002	6,189	1,006
2006	2,177	2,177
2010	9,214	1,051
2014	4,664	2,439
Prosjek	5,849	1,609

Rezultati također ukazuju na to da multietničke stranke ne mogu računati na potporu glasača koji su prethodno glasali za hrvatske i srpske stranke, iako rezultati ne tvrde da hrvatski i srpski građani BiH nikako ne glasaju za multietničke stranke u *kontinuitetu*. Kada se sagleda volatilitnost između segmenta bošnjačkih i multietničkih stranaka, ona se kreće između 0% i 16%, s prosječnom blokovskom volatilitnosti od 9,3%, što negira tvrdnju da se ova dva segmenta u potpunosti preklapaju. Ovi rezultati potvrđuju ranija istraživanja o povezanosti glasačke podrške bošnjačkih i multietničkih stranaka, ali isto tako o postojanju stabilne „baze“ multietničkih i bošnjačkih glasača (Hulsev 2015, 521).

Također je zanimljiv porast volatilitnosti između tri segmenta na izborima 2014. godine na 2,4%. To je velikim dijelom rezultat postotno manjeg broja glasova za hrvatske stranke na tim izborima što je mogući odraz pojačanog iseljavanja hrvatskog stanovništva iz BiH. Zanimljivo će biti pratiti ovaj trend na izborima 2018. godine.

Možemo zaključiti da postoji tek djelomična prohodnost rascjepa između bošnjačkih i multietničkih (prvenstveno socijaldemokratskih) stranaka, a istovremeno potpuna neprohodnost glasača po etničko-religijski definiranim rascjepima u BiH. Ipak, mjera volatilitnosti između segmenta je tek dio priče i da bi se u potpunosti sagledalo stranačko natjecanje potrebno je analizirati volatilitnost unutar svakog pojedinog segmenta.

4.3. VOLATILNOST UNUTAR SEGMENTA (BLOKOVA) KOD IZBORA ZA PARLAMENT BiH

Visoka ukupna volatilitnost i niska volatilitnost između etnički definiranih segmenta stranačkog sustava ukazuju na to da se međustranačko natjecanje odvija unutar svakog pojedinog segmenta. Tu tezu je moguće potvrditi analizom volatilitnosti unutar segmenta stranačkog sustava BiH. U tablici 5 možemo uočiti da postoji relativno visoka volatilitnost kod sva četiri segmenta, ali da postoje i razlike. Prosječna volatilitnost je najviša unutar segmenta srpskih stranaka (28,7%), a najniža unutar segmenta bošnjačkih (16,5%) i hrvatskih stranaka (16,7%), dok je kod segmenta multietničkih stranaka 23,7%. Ove vrijednosti su približne mjeri opće volatilitnosti u BiH i daju dobru sliku stvarnog stranačkog natjecanja.

Tablica 5. Volatilnost unutar segmenata stranačkog sustava BiH

Godina	Bošnjačke stranke	Hrvatske stranke	Srpske stranke	Multietničke stranke
1996	/	/	/	/
1998	14,410	17,830	48,832	23,433
2000	6,722	10,226	43,532	24,187
2002	9,972	15,872	22,030	12,533
2006	17,853	26,739	34,630	17,316
2010	31,263	18,960	10,539	9,353
2014	19,012	10,753	12,614	55,800
Prosjek	16,539	16,730	28,696	23,770

Napomena: Pri izračunu volatilnosti unutar segmenata svaki se segment tretira odvojeno. Mjeri se kretanje podrške na osnovu zbirnih rezultata svakog segmenta, a ne na osnovu cjeline sustava. Iako Bartolini i Mair (1990) drugačije računaju volatilnost unutar blokova, na gore prikazan način je bolje moguće prikazati kompetitivnost unutar podsustava.

Također je moguće pratiti dinamiku (etno)stranačkog natjecanja kroz vrijeme. Velika previranja u izbornoj podršci unutar segmenta srpskih stranaka na izborima između 1996. i 2006. godine su gotovo nestala, dok je stanje kod bošnjačkih stranaka postalo kompetitivnije. Volatilnost za hrvatske i multietničke stranke pokazuje znatna odstupanja za 2006, odnosno 2014. godinu, što je refleksija novonastalih rascjepa unutar dominantnih stranaka tih segmenata, HDZ BiH i SDP-a. Volatilnost unutar segmenata stranačkog sustava potvrđuje da se političko natjecanje odvija unutar četiri segmenta stranačkog sustava među strankama istog etničkog predznaka.

5. ZAKLJUČAK: POLITIČKO NATJECANJE U SEGMENTIRANOM STRANAČKOM SUSTAVU

Uvažavajući klasifikaciju stranačkih sustava prema Sartoriju (2005), u BiH možemo govoriti o segmentiranom višestranlačkom sustavu gdje postoje četiri stranačka podsustava zasnovana na etnopolitičkim društvenim rascjepima. Društveni rascjepi koji odlikuju glasače stranaka hrvatskog i srpskog segmenta su zatvoreni, dok je rascjep koji odlikuje glasače stranaka bošnjačkog i multietničkog segmenta djelomično otvoren. Pod određenim okolnostima je moguće pronaći dovoljno preklapanja multietničkog s podsustavom bošnjačkih stranaka, pri čemu bi se u BiH govorilo o segmentiranom stranačkom sustavu s tri i pol podsustava.

Svaki od četiri podsustava odlikuje kompetitivno unutarnje natjecanje s međusobno različitim političkim supkulturama, te neznatnoj političkoj distanci među strankama istog podsustava. Zapravo, osnovna razlika između stranaka u BiH jest prema tome kojem podsustavu pripadaju (tj. klasifikaciji kao srpske, hrvatske, bošnjačke ili multietničke). Među strankama unutar istog podsustava u empirijskoj praksi postoje tek neznatne političke razlike i velika prohodnost glasača. Oblici međustranačkog nadmetanja koji proizlaze iz ovog su fokusirani na pridobivanje glasača iz vlastite etničke skupine, unutar etnički homogenih glasačkih tijela. Među-etničko nadmetanje za glasove ne postoji.

Po kontinuiranoj zatvorenosti prema društvenim rascjepima stranački sustav BiH je jedinstven u jugoistočnoj Europi (možda uz makedonski). Istovremeno možemo govoriti o stabilnom političkom sustavu gdje se podsustavi u BiH javljaju kao stabilne kategorije stranačkog nadmetanja i zastupanja glasačkih preferenci. Zastupanje etničkih skupina u Parlamentu BiH je moguće ostvariti i bez kruto institucionalizirane deskriptivne reprezentacije svakog etničkog segmenta.

LITERATURA

- Arnautović, Suad. 2009. *Političko predstavljanje i izborni sistemi u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*. Sarajevo: Promocult.
- Bartolini, Stefano & Mair, Peter. 1990. *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885–1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bieber, Florian. 2006. *Post-War Bosnia. Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.
- Birnir, Johanna Kristin. 2007. *Ethnicity and Electoral Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boix, Carles. 2007. "The Emergence of Parties and Party Systems". In Boix, Carles & Stokes, Susan C. (eds.). *The Oxford Handbook of Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Chandler, David. 2000. *Bosnia: Faking Democracy After Dayton*. London: Pluto Press.
- Chandra, Kanchan. 2011. "What is an ethnic party". *Party Politics* 17(2): 151-169.
- Deschouwer, Kris. 2001. "Freezing pillars and frozen cleavages: party systems and voter alignments in the consociational democracies". In Karvonen, Lauri & Kuhnle, Stein (eds.). *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. London & New York: Routledge.
- Goati, Vladimir. 2007. *Političke partije i partijski sistemi*. Podgorica: CEMI.

- Haughton, Tim & Deegan-Krause, Kevin. 2015. "Hurricane Season: Systems of Instability in Central and East European Party Politics." *East European Politics and Societies and Cultures* 29(1): 61–80.
- Horowitz, Donald L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Hulsey, John. 2015. "Electoral Accountability in Bosnia and Herzegovina under the Dayton Framework Agreement". *International Peacekeeping* 22(5): 511–525.
- Imamović, Mustafa. 1997. *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878–1914*. Sarajevo: BKC.
- Kapidžić, Damir. 2015. "Democratic Transition and Electoral Design in Plural Societies: The Case of Bosnia and Herzegovina's 1990 Elections". *Ethnopolitics* 14(3): 311–327.
- Kasapović, Mirjana. 1997. "1996 Parliamentary Elections in Bosnia and Herzegovina". *Electoral Studies* 16(1): 117–121.
- Kitschelt, Herbert. 2007. "Party Systems". In Boix, Carles & Stokes, Susan C. (eds.). *The Oxford Handbook of Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Manning, Carrie. 2004. "Elections and political change in post-war Bosnia and Herzegovina". *Democratization* 11(2): 60–86.
- Méndez-Lago, Mónica. 1999. "Electoral consequences of (de-)pillarization The cases of Austria, Belgium and the Netherlands (1945–96)". In Luther, Kurt Richard & Deschouwer, Kris (eds.). *Party Elites in Divided Societies. Political Parties in Consociational Democracy*. London & New York: Routledge.
- O'Donnell, Guillermo & Schmitter, Philippe C. 1986. *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Pejanović, Mirko. 2006. „Geneza razvoja političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini”. U Lutovac, Zoran (ur.). *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Sartori, Giovanni. 2005. *Parties and Party Systems*. Colchester: ECPR Press.
- Sikk, Allan. 2005. "How unstable? Volatility and the genuinely new parties in Eastern Europe". *European Journal of Political Research* 44(3): 391–412.
- Središnje izborno povjerenstvo. 2015. Statistike i rezultat izbora. <http://www.izbori.ba/> (pristupljeno 16. 04. 2015).
- Tóka, Gábor & Henjak, Andrija. 2007. "Party systems and voting behaviour in the Visegrad countries 15 years after the transition". In Šaradin, Pavel & Eva Bradová (eds.). *Visegrad Votes: Parliamentary Elections 2005–2006*. Olomouc: Palacky University Press.

Wolff, Stefan. 2006. *Ethnic Conflict. A Global Perspective*. Oxford: Oxford University Press.

SUMMARY

THE SEGMENTED PARTY SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The party system of Bosnia and Herzegovina is complex and consists of several levels of interaction and party competition. Because of the politically relevant cleavages, researchers have claimed that party competition is centered within the ethnically defined segments of Croat, Serb, Bosniak (and multi-ethnic) parties, but there has been no empirical evidence to back that claim. By analyzing election results for the Parliament of Bosnia and Herzegovina 1996–2014, and by measuring the volatility among party segments, the author identifies four (or three and a half) ethnically defined party subsystems with almost non-existent voter fluctuation among them. At the same time, there is a significant volatility within these segments. The empirical analysis confirms the claim that the political party competition in Bosnia and Herzegovina exists solely inside the four segments of the party system among parties with the same ethnic label.

KEY WORDS: party competition, Bosnia and Herzegovina, segmented party systems, ethnic parties.

PRAVEDAN GRAD, SMISLEN POSAO I SMISLENA DOKOLICA¹

Nebojša Zelič
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet

SAŽETAK

U ovom radu bavim se argumentom za promjenu gradskih politika koje bi omogućile pristup smislenoj dokolici svim građanima, posebno onima koji se nalaze u najnepovoljnijem položaju. Kao najnepovoljnije stojeći pripadnici društva u kontekstu ovog rada određeni su oni pojedinci koji imaju nizak dohodak i poslove koji nisu kreativni, te otežanu mogućnost kreativne stimulacije i u domeni izvan radnog mjesta. Argumenti za kreativan/smislen posao, koji proizlaze iz teorija Johna Rawlsa i Marthe Nussbaum, mogu poslužiti i kao argumenti za kreativnu/smislenu dokolicu. Pri tome, gradovi imaju veću slobodu u promicanju određenog načina života nego što to imaju države. U radu se argumentira da gradske politike trebaju promicati barem smislenu dokolicu budući da mogućnost smislenog posla ovisi velikim dijelom o osnovnoj strukturi cijelog društva.

KLJUČNE RIJEČI: smislen posao, dokolica, Rawls, Nussbaum, pravednost, grad

Gradovi su epicentri kreativnosti.² U njima dolazi do mobilizacije, koncentracije i usmjeravanja ljudske kreativnosti. Posebno je to vidljivo u dva aspekta – poslovima koje gradovi nude i mogućnostima za provođenje dokolice. Prvi aspekt vezan je izravno uz ekonomsku proizvodnju, dok je drugi uz ekonomsku proizvodnju vezan neizravno, odnosno aktivnosti kojima ispunjavamo dokolicu mogu rezultirati novim proizvodima koje onda možemo distribuirati ili staviti na tržište. No, to nije primarna namjera dokolice. U ovom tekstu bavit ću se pitanjem na koji način određene postavke liberalne teorije – konkretnije teorija primarnih dobara i

1 Ovaj rad je izrađen u sklopu projekta „Dobrobit, pripadnost i društvena pravednost“ (UIP-2017-05-3462), koji je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost.

2 Prva verzija ovog rada izložena je na konferenciji “Philosophy and Architecture: Social Inequalities and Cities“ na IUC-u u Dubrovniku, 2017. godine. Zahvaljujem se svim sudionicima konferencije, posebno Avneru de-Shalitu na sugestijama.

teorija sposobnosti – mogu zahtijevati pristup gradskih politika usmjerenih ka jednakim mogućnostima u provođenju dokolice, to jest aktivnostima koje ljudi obavljaju izvan svog radnog mjesta.

O odnosu grada i kreativnosti oslanjam se prvenstveno na uvide sociologa Richarda Floride, koji je istaknuo promjene u gradovima vezane uz kreativnost (Florida 2005). Prvo, dolazi do zamjena starih industrija kreativnim i visokotehnološkim industrijama. Drugo, ne dolazi samo do zamjene starih industrija, već je kreativni sektor eksplodirao (umjetnost, dizajn, istraživanje i razvoj i općenito profesije temeljene na znanju). Treće, dolazi do određene vrste natjecanja među gradovima u privlačenju kreativnih i talentiranih osoba. Prema tome, jasno je na koji način gradovi stvaraju nova radna mjesta i kako pružaju priliku za kreativna radna mjesta. Mnogi znanstvenici, umjetnici i radnici u kreativnim industrijama dolaze u gradove zbog radnih mjesta koja se u gradovima nude.

No, također je važan i drugi aspekt koji smo naveli. Gradovi nude različite mogućnosti i za aktivnosti izvan radnog mjesta, tj. aktivnosti koje spadaju u dokolicu. Kada kažem aktivnosti onda uistinu mislim na aktivnosti, na određene radnje koje nisu puko odmaranje od rada kao posla ili, bolje rečeno, onoga rada koji je uključen u ekonomsku proizvodnju i za koji smo plaćeni. Ovako shvaćena dokolica nije u suprotnosti s radom, kao što je to odmaranje od rada, već je u suprotnosti s poslom. Kako bi istaknuo Gorz, „rad se čini, a posao se ima“ (Gorz 1999, 131). Dokolica tako uključuje aktivnosti koje su spontane i donose veselje. To uključuje razne rekreativne aktivnosti, uživanje u prirodi, sportske aktivnosti, razne vrste hobija, razvijanje interesa i talenata, zabava i igra, i razne vrste neformalnog obrazovanja. Dakle, ne samo uživanje u aktivnostima kao gledatelj ili konzument već i aktivno djelovanje u provođenju aktivnosti. Rječnikom teatrologa Augusta Boala, stvara se posebna funkcija promatrača i izvođača, gdje promatrač/spectator i izvođač/actor postaju jedno – *spect-actor* (Boal, 1973).

Ovakav razvoj gradova ima pozitivne i negativne učinke na grad kao takav, ali i na ekonomsku i socijalnu (ne)jednakost u gradovima. Okretanje ka kreativnim industrijama, informatičkim tehnologijama i malim *start-up* tvrtkama sigurno je više u skladu s održivim razvojem i općenito ekologijom nego što je slučaj s tradicionalnim industrijama. Iako su velike industrije masovno nudile radna mjesta, nove industrije puno manje zagađuju i imaju manje nepovoljne negativne eksternalije po okoliš. Povijest je pokazala da se industrije moraju mijenjati da bi mogle očuvati okoliš. Jared Diamond to lijepo ilustrira na primjeru ekološkog sloma Uskršnjih otoka: „Čemu uništiti šumu koja je žiteljima Uskršnjeg otoka trebala za materijalni i duhovni opstanak? To je doista ključno pitanje koje muči svakoga tko razmišlja o uništavanju okoliša koje bi počinili sami stanovnici. Često

se pitam: 'Što je onaj otočanin koji je posjekao posljednje palmino stablo na Uskršnjem otoku rekao dok ga je sjekao?' Je li, poput modernih drvo-sječa, uzvikivao: 'Radna mjesta, a ne drveće!' Ili: 'Tehnologija će riješiti naše probleme, ne bojte se, pronaći ćemo zamjenu za drvo!' Ili: 'Nemamo dokaz da palmi nema i drugdje na otoku, trebamo više istraživati, vaš prijedlog o zabrani sječe stabala je preuranjen i samo želite sijati strah!'" (Diamond 2008, 136–137)

Drugo, u pokušajima privlačenja talentiranih i kreativnih osoba gradovi postaju raznolikiji i tolerantniji. Florida, na primjer, pokazuje kako su gradovi koji privlače takve osobe bolje pozicionirani na onome što on zove *bohemian index* (broj umjetnika, muzičara i sličnih zanimanja na određenom prostoru) i *gay index* (broj homoseksualnih domaćinstava na određenom prostoru).³ Također, ti su gradovi više prijateljski naklonjeni prema obiteljima s djecom, otvoreni imigrantima i skloniji rasnoj integraciji (Florida 2005, 21).

Treće, „kreativni“ zaokret doprinosi i ekonomskom rastu gradova i stvaranju resursa koji se mogu potom koristiti za kvalitetu javnih službi, javnih dobara i projekata koji povećavaju kvalitetu života građana, a ne mogu biti profitabilni u tržišnim okvirima.

No, unatoč ovim dobrim stranama stvaranju kreativne klase u gradovima, postoje i zabrinjavajuće loši učinci takvog razvoja. Florida tako navodi sljedeće probleme: povećanje nejednakosti u prihodu, što se najviše vidi u gradovima koji su centri kreativnosti; povećanje troškova života; gentrifikacija; politička polarizacija uzrokovana klasnom podjelom (Florida 2005, pogl. 9).

Tome još možemo dodati i to da će san digitalne *bohémie*, *start-up* tvrtke i kreativna zaposlenja ostaviti mnoge u neispunjavajućim poslovima u, na primjer, pozivnim centrima, velikim distributivnim skladištima, kurirskim službama, čiji će rad biti vrlo repetitivan, intelektualno nestimulativan i strogo nadgledan. Također, nestanak tradicionalno velikih kompanija znači i nedostatak sigurnosti, povećanje mentalnog i emocionalnog stresa, stvaranje fleksibilnog rada koji ne doprinosi većoj količini slobodnog vremena nego upravo suprotno.⁴ Kao što je i sam Florida istaknuo: „Pravi su gubitnici, u kontekstu prekomjernog rada, oni koji da bi mogli prehraniti obitelj imaju dva posla u punom radnom vremenu s minimalnim plaćama... (Oni) su moderni ekvivalent pregorelih tvorničkih radnika iz devetnaestog stoljeća“ (Florida 2005, 23). Dakle, temeljni je problem u tome što nestanak starih industrija i stvaranje novih stvari

3 Florida 2005, pogl. 5 i 6.

4 O tome više vidi u Gorz 1999 i Standing 2011.

dobitnike i gubitnike. Pri tome, gubitnici su sada u nepovoljnijem položaju nego što su bili ranije.

Taj odnos se vidi i u domeni koja je često bila izvan dosega suvremenih razmatranja o pravednosti, a to je domena dokolice. Ljudi koji imaju bolje poslove i više prihode uobičajeno imaju šire društvene mreže kroz razna udruženja kojima pripadaju i u kojima provode vrijeme izvan posla, to jest radnog vremena. Dokolica, odnosno aktivnosti koje činimo u dokolici mogu stvoriti razlike u društvenom statusu i učiniti ih vrlo primjetnim jednako kao i narav posla koji obavljamo u radnom vremenu ekonomske proizvodnje.

1. GRUPIRANJE NEPOVOLJNOSTI

Problem o kojem govorimo su Wolff i de-Shalit nazvali *grupiranje nepovoljnosti* (Wolff and de-Shalit 2007).⁵ Naime, određeni faktori koji nam služe da bismo mogli odrediti kategoriju onih osoba koje su u (naj)nepovoljnijem položaju imaju tendenciju grupiranja kod određene skupine. U slučaju o kojemu ovdje govorimo, ista skupina osoba ima i posao i dohodak takav da ih postavlja u socio-ekonomski nepovoljniji položaj u odnosu na druge, ali jednako je tako i aktivnosti u dokolici stavljaju u ne toliko ekonomski, ali svakako društveno nepovoljniji položaj.

Slijedeći de-Shalita i Wolffa, možemo reći da cilj društva jednakih ne predstavlja izjednačavanje ljudi po pitanju nekog dobra koje se ima jednako raspodijeliti, kao što je slučaj s poznatom i vrlo utjecajnom raspravom o *moneti* jednakosti, već da je važno de-grupirati nepovoljnosti, odnosno izbjeći situaciju u kojoj se nepovoljnosti grupiraju unutar jedne skupine. U kontekstu ove rasprave potrebno je dakle de-grupirati nepovoljnosti koje se odnose na lošu narav posla koji se obavlja (monotonost, repetitivnost, fizički napor), mali dohodak i nepovoljnost u dokoličarskim aktivnostima. Naravno, prva stvar koja se pojavljuje u takvim razmišljanjima jest još od Marxa prisutno nadilaženje podjele rada na puko izvršavanje, s jedne strane, i konceptualizaciju, s druge. Idealna situacija je ona u kojoj narav posla svake osobe odgovara ideji radnika kao bića koje posjeduje razum, imaginaciju i kreativnost. No, kao što smo ranije vidjeli, takvo što se vjerojatno neće dogoditi u bliskoj budućnosti. Perspektive umjetne inteligencije pružaju jasnu nadu da će mnoge jednostavne i monotone poslove preuzeti (barem u razvijenim zemljama) roboti, ali ta perspektiva predstavlja nove probleme velikog broja nezaposlenih i čini se da će rješenje tog problema biti dano u odgovoru na pitanje – tko će biti vlasnik robota? Iz ovoga je vidljivo da je pitanje smislenog posla usko vezano uz vlasničke odnose i

5 Riječ *disadvantage* ovdje prevodim kao *nepovoljnost* u nedostatku boljeg prijevoda.

da će potpuni odgovor na taj problem zahtijevati puno dublje promjene u osnovnoj strukturi društva. Ta rasprava nadilazi okvire ovog teksta.

Ovdje je pitanje kako de-grupirati posao i dokolicu lišenu kreativnosti kao jednu karakteristiku društvenog statusa i mali dohodak, ali unutar okvira politika koje lokalna, odnosno gradska vlast može sprovesti u bliskoj budućnosti, a da se ne čeka idealno rješenje. Uvjerenje kako je moguće poboljšati stvari samo radikalnom promjenom može nas učiniti ciničnim prema nekim poboljšanjima koja nisu idealna, ali ipak doprinose boljem životu određenih skupina. U tom slučaju, čini se da su preostala rješenja sljedeća. Prvo je da se određeni poslovi koji su svojim sadržajem problematični više plate. Na taj način osobe s nepovoljnijim poslovima imaju bolji dohodak koji im, između ostalog, omogućuje veći izbor dokoličarskih aktivnosti. U ovom se slučaju ništa bitno ne mijenja u politikama već se samo povećava dohodak za određena zanimanja, što inače nije slučaj. Drugo rješenje odnosi se na sam posao, odnosno na radno vrijeme. Cilj je da određeni poslovi budu jednako plaćeni kao i do sada, ali da se prepolovi radno vrijeme s, na primjer, osam sati na četiri sata. Na taj bi način radnicima na takvim poslovima ostalo više vremena za razvijanje svojih talenata, interesa i kreativnosti u slobodno vrijeme, a dodatni pozitivan aspekt je što bi se i moglo zaposliti više osoba. Naravno, kao i kod prethodnog rješenja, ove su politike prvenstveno vezane uz poslove koji su u domeni gradskih ili lokalnih tvrtki. Okrećemo se pitanju mogu li politike zahvatiti sve građane na takvim zanimanjima, a ne samo one koji su zaposleni u gradskim službama? Jedan od mogućih odgovora može upravo biti fokusiranje na politike koje pružaju više mogućnosti za kreativne aktivnosti u dokolici, dakle izvan radnog mjesta.

Ponovimo opet problem oko grupiranja nepovoljnosti. Dokoličarske aktivnosti često su na tržištu i neke od njih postaju skupe i time nedostupne određenom broju građana; dostupnost tih aktivnosti vezana je uz dohodak koji je često vezan uz dobra zanimanja koja uključuju određeni aspekt kreativnosti; ljudi na takvim poslovima su često bolje obrazovani i imaju razvijene navike i vještine u razvijanju svojih interesa i talenata; također, preko tih aktivnosti su uključeni u šire društvene mreže. Pitanje kojemu se okrećem jest možemo li ponuditi teorijsko objašnjenje zašto bi se pravedne politike trebale baviti mogućnostima koje ljudi imaju u svojoj dokolici? No, zahvaćanje tog problema treba krenuti od važnosti smislenog posla u ekonomskoj proizvodnji i potom vidjeti na koji se način argumenti za smisljeni posao mogu koristiti kao argumenti za smislenu dokolicu.

2. SMISLENI POSAO

U raspravi o smislenom poslu usredotočit ću se na dvije utjecajne liberalne teorije pravednosti – na Rawlsovu ideju primarnih dobara i na ideju

osnovnih ljudskih sposobnosti Marthe Nussbaum. Iako se ta dva aspekta – primarna dobra i sposobnosti – često shvaćaju kao suparnički prijedlozi, u pitanju smislenog rada (kao i u nizu drugih problema), čini mi se da konvergiraju k istom zaključku. Rad koji izvršavamo na našim poslovima, za razliku od rada koji izvršavamo u dokolici, obvezan je i ekstenzivan i iz tog razloga duboko utječe na naše živote. Također, taj je rad za mnoge primarni izvor prihoda kako bi se mogle obavljati ostale aktivnosti te se često smatra glavnim našim doprinosom u društvenoj kooperaciji. No, ni u kojem slučaju to nije jedini aspekt naših života i u raspravama o pravednosti ne bismo se trebali isključivo usredotočiti na taj aspekt naših života. Ukoliko su primarna dobra ili temeljne sposobnosti osnovni elementi teorije pravednosti onda moramo imati na umu da se oni mogu realizirati i u domeni izvan ekonomske proizvodnje i mogućnosti tog ostvarenja se također mogu smatrati zahtjevima pravednosti. Također, u kontekstu u kojem raspravljamo – nejednakost u gradu – to je nešto što može biti realizirano unutar domene gradskih politika (čak i ukoliko su uvjeti ekonomske proizvodnje dio šire osnovne strukture društva). Nadalje, takve politike osim samog razvoja pojedinaca mogu imati pozitivne učinke na integraciju marginaliziranih grupa i razvoj građanskog povjerenja.

U Rawlsovoj teoriji pitanje pravednosti u ekonomskoj proizvodnji ne odnosi se samo na pitanje dohotka za obavljeni rad, već i na narav posla koji se obavlja. U *Teoriji pravednosti* Rawls će napisati sljedeće: „Ono što ljudi žele je smisleni posao u slobodnom udruživanju s drugima (...) Da bi se to postiglo nije nužno veliko bogatstvo. U stvari, nakon neke točke vjerojatnije je da će ono biti pozitivno ometanje, u najmanju ruku besmisleno odvratanje pažnje ako već ne i iskušenje za isprazna ugađanja“ (Rawls 1999, 257–258). Ovo bismo mogli shvatiti ili kao deskriptivnu tvrdnju o ljudskoj psihologiji ili kao normativnu tvrdnju o vrijednim ciljevima u životu. Skloniji sam ovu tvrdnju tumačiti u drugom smislu, dakle bliže perfekcionistačkoj interpretaciji, kao što ćemo vidjeti dalje u tekstu. No, čak i da je interpretiramo kao deskriptivnu tvrdnju, sociolozi Florida i Gates potvrđuju da kreativni radnici, dakle oni koji zbog svojih vještina imaju prilike birati mjesto zaposlenja, ne odabiru mjesto zaposlenja isključivo zbog visine dohotka već i zbog sadržaja posla i prihvaćanja raznolikosti u mjestu zaposlenja (Florida 2005, 129).

Prije no što krenemo dalje glavno pitanje glasi – što je smisleni posao? Najlakše ga je definirati negativno. Dakle, kao suprotnost monotonim i rutinskim zanimanjima, kao suprotnost dosadnom i repetitivnom radu. U pozitivnom smislu mogli bismo reći da je to posao koji je svojim sadržajem kompleksan i raznolik, a da u upravljačkom smislu daje određenu moć odlučivanja radniku. Sadržaj se odnosi na korištenje prosudbe, inicijative, intelekta ili talenta, dok se upravljanje referira na moć donošenja

odluka kako će se rad obaviti. Upravljanje, u stvari, označava zaštitu protiv arbitrarnog uplitanja, s jedne, i servilne ovisnosti, s druge strane.⁶

Ovi aspekti smislenog posla – sadržaj i upravljanje – usko su vezani uz određena primarna dobra za koja Rawls smatra da ih svaka osoba treba da bi mogla ostvariti svoj životni plan neovisno o bilo kojoj obuhvatnoj moralnoj ili religijskoj doktrini koju prihvaća. Načela pravednosti u pluralnoj zajednici imaju dakle funkciju pravedno distribuirati upravo primarna dobra. Primarna dobra koja ovdje imamo na umu su *društvene osnove samopoštovanja* (u daljnjem tekstu ću na to referirati kao na samopoštovanje) i *položaji odgovornosti u političkim i ekonomskim institucijama osnovne strukture društva* (položaji).⁷

Samopoštovanje je, po Rawlsovim riječima, „uvjerenje da je nečija koncepcija dobra vrijedna slijeđenja; pouzdanje u sposobnost da će osoba ostvariti svoje namjere dok je to u granicama moći te osobe (...) i da su aktivnosti koje osoba smatra racionalnim javno potvrđene od strane drugih“ (Rawls 1999, 440–441). Pri tome je važno imati na umu da treba razlikovati samopoštovanje kao psihološko stanje osobe od društvenih uvjeta za koje možemo očekivati da su povoljne za takvo psihološko stanje. Društvene osnove samopoštovanja su, dakle, „oni aspekti osnovnih institucija koje je uobičajeno smatrati esencijalnim da bi građani imali živi smisao svoje vrijednosti kao moralne osobe“ (Rawls 1999, 256).⁸ Prema tome, moguće je da osoba ima snažnu psihološku karakteristiku samopoštovanja ili samopouzdanja iako nisu ispunjeni uvjeti društvene osnove samopoštovanja, kao što je moguće i obrnuto. Moguće je da neka osoba živi u rasističkom društvu, a da ima snažan osjećaj samopoštovanja. Izvori tog osjećaja mogu proizaći iz karaktera osobe, odgoja, lokalne zajednice ili vjere, ali i dalje smo u pravu kada tvrdimo da u takvom društvu ne postoje društvene osnove samopoštovanja. Možemo reći da samopoštovanje uključuje barem tri stvari u kontekstu u kojem ovdje raspravljamo: mogućnost doprinosa zajednici; da je taj doprinos prepoznat od strane drugih; i da doprinose dobrobiti samog djelatnika, to jest da ne doprinosimo samo pod tuđim uvjetima doprinosa, već da smo u mogućnosti pregovarati naš doprinos. U kontekstu ove rasprave važno je uvidjeti odnos između samopoštovanja i posla. Posao koji obavljamo za dohodak je važan doprinos

6 Ovi aspekti smislenog posla posebno se ističu u Hsieh 2012.

7 Ostala primarna dobra su: osnovna prava i slobode; sloboda kretanja i slobodan izbor zanimanja na osnovi različitih mogućnosti; prihod i bogatstvo. Važnost primarnih dobara samopoštovanja i položaja za smislen posao detaljno je obrađeno u članku Jeffreya Moriartyja, na koji se ja snažno oslanjam u ovom radu. Moriarty 2009.

8 Važno je ovdje napomenuti i ono što Moriarty ističe u gorenavedenom članku, a to je da ti uvjeti nisu nužni da bi osoba imala samopoštovanje već da su determinante samopoštovanja. Ilustracija može biti pušenje i plućna oboljenja, nije nužno da će pušači dobiti određena oboljenja, ali pušenje je determinanta određenih plućnih bolesti. Moriarty 2009, 443.

zajednici i njegova narav može, dakle, bitno utjecati na naše samopoštovanje. Moriarty donosi čitav niz empirijskih istraživanja koja ukazuju na utjecaj statusa i naravi posla na samopouzdanje osobe (Moriarty 2009, 457). Uglavnom, rezultat je da loš status posla i njegova monotona narav bitno utječu na negativan osjećaj samopouzdanja radnika koji taj rad obavljaju.

Također, i drugo primarno dobro – položaji – bitno je određeno poslom koji osobe obavljaju. Za to primarno dobro Rawls kaže da „potiču različite samoupravne i društvene sposobnosti jastva“ (Rawls 2000, 275). Ovo se primarno dobro ostvaruje ovisno o tome koliko ljudima posao dopušta da razvijaju autoritet i odgovornost prema izvršavanju posla. Budući da je posao ekstenzivan i obavezan jasno je da će utjecati u pozitivnom ili negativnom smislu na društvene i samoupravne sposobnosti osobe. Smisleni posao jest dakle onaj koji radnicima pruža ostvarenje određenih primarnih dobara. Ukoliko načela pravednosti trebaju distribuirati primarna dobra onda će to morati uključiti i distribuciju primarnih dobara u odnosu na rad, odnosno u pružanju mogućnosti za smislen posao.

Za razliku od primarnih dobara, teorija sposobnosti Amartye Sena i Marthe Nussbaum ističe da je primarni zahtjev pravednosti kod građana razviti sposobnosti da mogu postići stanja i aktivnosti koje imaju razloga cijiniti. Nussbaum, za razliku od Sena, nudi osnovnu listu ljudskih sposobnosti za koje smatra da ih osnovna struktura društva treba garantirati pojedincima iznad određenog praga. U kontekstu ove rasprave vezane uz smisleni rad, pa onda i uz mogućnost kreativnog provođenja dokolice, spomenut ćemo samo neke od sposobnosti koje Nussbaum ističe.⁹ Kao prvo, sposobnosti koje se odnose na prirodni životni vijek, zdravlje i tjelesni integritet prvenstveno se odnose na opasne poslove. No, budući da govorimo o smislenom poslu potrebno je vidjeti i druge sposobnosti. Svakako je tu sposobnost za imaginaciju i misao (imaginacija). Imaginacija je opisana, između ostalog, kao sposobnost da se na istinski ljudski način, koji je informiran i kultiviran adekvatnim obrazovanjem, koriste zamišljanje, mišljenje i rasuđivanje. To uključuje i sposobnost korištenja imaginacije povezane s našim iskustvom koja se realizira stvaranjem djela koja služe samoizražavanju. Sljedeće dvije sposobnosti su emocije i pripadnost koje, između ostalog, uključuju stanje u kojem naš emocionalni razvoj nije oštećen ili prožet strahom i anksioznošću; te da na poslu budemo sposobni raditi kao ljudsko biće, koristiti praktični razum i ulaziti u smislene odnose uzajamnog prepoznavanja s drugim radnicima. Također, sposobnost kontrole okoline podrazumijeva određenu kontrolu nad svojim radom na

9 Potpuna lista sposobnosti koje Nussbaum navodi su: život; tjelesno zdravlje; tjelesni integritet; osjet, imaginacija i misao; emocije; praktični razum; pripadnost; druge vrste; igra; kontrola svoje okoline. Nussbaum 2000, 78–80.

radnom mjestu, slično kao i primarno dobro položaja u Rawlsovoj teoriji. Nussbaum to ne spominje eksplicitno već samo navodi kontrolu nad političkim odlučivanjem, a razlog zbog kojeg to čini je utjecaj koji političko odlučivanje ima na život osobe. No, kao što smo prije napomenuli, snažan utjecaj na život osobe ima i posao koji osoba obavlja, te prema tome iz istog razloga možemo i aspekt upravljanja nad svojim radom podvesti pod sposobnost kontrole svoje okoline.

Dakle, jednako kao i teorija primarnih dobara, i teorija sposobnosti nam pruža dobre razloge da narav i kontrolu nad poslom uključimo u teoriju pravednosti. Možemo reći da primarna dobra i sposobnosti konvergiraju oko pitanja što je smislen posao i da je zahtjev pravednosti osigurati mogućnost smislenog posla svim osobama. Naravno, ovdje se bavim problemom kada nije moguće svima osigurati smislen posao. Ili, što ako je to moguće samo dubinskom promjenom osnovne strukture društva koja se ne čini izglednom u bliskoj budućnosti.

3. SMISLENA DOKOLICA

Kao što smo rekli, i teorija primarnih dobara i teorija sposobnosti konvergiraju oko zahtjeva za mogućnošću smislenog posla. No, naravno i između te dvije teorije postoje razlike. Nussbaum je u ranijim radovima kritizirala teoriju primarnih dobara kao prvenstveno usredotočenu na distribuciju dobara kao materijalnih stvari, poput bogatstva i dohotka koja, kao takva, zanemaruje sposobnosti ljudi da ta dobra uistinu realiziraju u radnje i stanja koja imaju razloga vrednovati (Nussbaum, 1990). No, u kasnijim radovima njezina kritika bila je manje stroga. Ona tako kasnije ističe da, uz materijalna dobra, primarna dobra ipak uključuju i sposobnosti građana u njihovoj socijalnoj okolini, kao što je društvena osnova samopoštovanja (Nussbaum 2000, 60).¹⁰ Ipak, Nussbaum smatra da to nije dovoljno. Ukoliko je Rawls stavio kao primarno dobro društvene osnove samopoštovanja, nije jasno zašto nije stavio društvene osnove zdravlja, imaginacije, odlučnosti i inteligencije.¹¹ Naravno, to ne znači da je društvo dužno nekome pružiti sve to, to je nemoguće. Ali, jednako kao i sa samopoštovanjem, iako je nemoguće distribuirati samopoštovanje, moguće je odrediti koje su društvene osnove samopoštovanja za koje mislimo da ih je društvo dužno osigurati svakom građaninu.

Ta je kritika važna u kontekstu ove rasprave jer neke od navedenih stvari, kao što su imaginacija i inteligencija, mogu bitno biti društveno

¹⁰ No, ipak i na ovom mjestu ističe da su materijalna dobra središnja jer ona definiraju najslabije stojeće.

¹¹ O društvenim uvjetima inteligencije, odnosno o važnosti socijalne pravednosti za pitanje inteligencije videti Barry 2005.

uvjetovane, a mogućnost za njihov razvoj može biti određen poslom koji obavljamo, ali i aktivnostima kojima se bavimo izvan radnog mjesta.

No, u Rawlsovoj teoriji postoji jedno načelo koje je prilično zanemareno u njegovoj fazi političkog liberalizma, a može poslužiti i kao odgovor na kritike Marthe Nussbaum jer pokazuje da društvene osnove samopoštovanja sadrže puno širu listu nego što je usko shvaćeno samopoštovanje, a jednako tako pruža nam i argument da je za pravednost društvenog uređenja potrebno uključiti i aktivnosti izvan ekonomske proizvodnje. To načelo je Rawls nazvao „aristotelovskim načelom“ (AN).

AN tvrdi sljedeće: „Ako su sve stvari jednake, ljudska bića uživaju u korištenju svojih realiziranih sposobnosti (urođenih ili uvježbanih), i to se uživanje povećava što je sposobnost realiziranja i što je veća kompleksnost aktivnosti“ (Rawls 1999, 374). Važnost tog načela za uređenje društva vidljiva je i u tome što društvene institucije moraju biti orijentirane prema tome načelu jer će inače „ljudska bića svoju kulturu i oblik života smatrati nezanimljivim i ispraznim“, te nadalje „njihov polet i vitalnost će opasti ako im život postane nezanimljiva rutina“ (Rawls 1999, 377). Dakle, uređenje društvenih institucija mora biti usmjereno k tome da ljudi imaju mogućnost realizirati i koristiti svoje sposobnosti.

Vezano uz prije rečeno, AN važno je zato jer se preko njega realizira primarno dobro društvenih osnova samopoštovanja. Rawls će to objasniti na sljedeći način: „Kada aktivnosti ne uspiju zadovoljiti aristotelovsko načelo, vjerojatno će nam izgledati nezanimljive i isprazne, i neće nam pružiti osjećaj kompetentnosti ili osjećaj da su vrijedne provođenja. Osoba je sklona biti sigurnija u svoju vrijednost kada su njezine sposobnosti potpuno realizirane i organizirane na prikladno kompleksan i istančan način“ (Rawls 1999, 386–387). Dakle, društvene osnove samopoštovanja ne mogu se zadovoljiti samo formalnim pružanjem sloboda i jednakih mogućnosti već institucije uistinu moraju biti uređene da pruže uvjete za korištenje svojih sloboda, te da pruže pravičnu jednakost mogućnosti koja će se odnositi i na razvijanje naših talenata i sklonosti u kompleksnim socijalnim aktivnostima.

Iako bi se moglo činiti da je AN načelo izvrsnosti, pogrešno bi ga bilo tako shvatiti. Ono uključuje „veliku raznolikost iskustva“; „užitak u novini i iznenađenjima“; „inovativnost koju aktivnosti pružaju“; „raznolikost sponzanih aktivnosti“; „aktivnosti u kojima uživamo zbog njih samih“; aktivnosti koje činimo „bez poticaja evidentne nagrade“ već je „uključivanje u njih često sama nagrada zbog koje smo činili druge stvari“ (Rawls 1999, 379). U tome kontekstu treba čitati i Rawlsovu opasku o obrazovanju, u kojoj kaže da se resursi za obrazovanje ne bi trebali „raspodijeliti isključivo ili nužno sukladno njihovom povratu predviđenom kroz uvježbavanje sposobnosti vezane uz proizvodnju, već također sukladno njihovoj

vrijednosti u obogaćivanju osobnog i društvenog života građana“ (Rawls 1999, 107). Realiziranje AN, prema tome, uključuje i sposobnosti koje ističe Martha Nussbaum. I kod nje obrazovanje služi za obogaćivanje života pojedinca, a ne samo za stvaranje proizvoda na tržištu rada. Adekvatno obrazovanje za sposobnost imaginacije, kako smo je opisali, ne može biti samo formalno obrazovanje. Iako je ono primarno i nužno, edukacija mora biti dostupna cijeli život kao razvoj svojih interesa i sposobnosti u bilo kojoj životnoj dobi.

AN, kako ga ja shvaćam ovdje, ne govori nam da institucije trebaju stremiti k izvrsnosti osoba u jednoj aktivnosti, već upravo suprotno. Institucije moraju biti organizirane da dopuste multiaktivnost, tako da osobe mogu uistinu otkrivati svoje raznolike talente, interese i sklonosti i uživati realizirajući ih kroz razne aktivnosti s drugima. Ovo načelo u političkoj teoriji artikulira ideju koju u drugim znanostima – sociologiji i pedagogiji – ističu već dugo Richard Florida, Ken Robinson ili Arno Stern, a to je da su ljudi kreativna bića i da im se izražavanje kreativnosti treba omogućiti u svim životnim dobima.

Naravno, AN se može interpretirati kao načelo koje se primarno odnosi na ekonomsku proizvodnju, kao načelo koje prvenstveno, osim obrazovanja, treba urediti uvjete rada na radnom mjestu. Institucije usmjerene prema ostvarenju AN su ekonomske i proizvodne i koje osiguravaju posao na kojemu narav i upravljanje posla osiguravaju primarna dobra samopostovanja i položaja i jednako tako sposobnosti imaginacije, igre i kontrole. Posao je važan doprinos kooperaciji i većina građana financijski ovisi isključivo o poslu. Iz tog je razloga on obiman, uzima jako puno vremena u našim životima i zato je obavezan, nemoguće ga je izbjeći ili prilagoditi našim drugim obavezama već druge obaveze prilagođavamo njemu. Idealna teorija bi, dakle, trebala ekonomski sustav proizvodnje prilagoditi AN-u. Na neki način to i jest Rawlsov cilj. U svom odgovoru Marxovoj kritici liberalizma, točnije kritici da u liberalnoj teoriji uvijek postoji snažna podjela posla koja rezultira otuđenim i besmislenim radom za mnoge, Rawls će napomenuti da će tu podjelu nadići demokracija nad vlasništvom (*property-owning democracy*), gdje će vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju biti široko disperzirano među građanima (Rawls 2007, 321).¹² Jednako tako i Nussbaum će sposobnost za kontrolom svoje okoline usko vezati uz posjedovanje vlasništva, te time također ići u Rawlsovom smjeru (Nussbaum 2000, 80). No, s ovim rješenjem postoji jednostavan problem,

12 U tom kontekstu treba čitati i Rawlsov prijedlog da se dokolica uključi u primarna dobra (Rawls 1999b, 253). Čini se da on dokolicu vidi samo kao odmor od posla, a da ne referira na sadržaj dokolice. To je shvatljivo jer on uvijek raspravlja u kontekstu dobro uređenog društva koje je uređeno kao demokracija nad vlasništvom ili liberalni socijalizam i gdje je svakome već dana mogućnost smislenog posla.

a to je da iako promjena cjelokupnog ekonomskog sustava treba biti važan cilj ona se neće tako skoro dogoditi, a osobe na takvim poslovima će i dalje biti deprivirane u izražavanju svoje kreativnosti.

Činjenica je da smisljeni posao nije svima dostupan i, kao što smo na početku naveli, čak i promjenom industrije ne izgleda da će uskoro biti. Florida tako navodi da „samo trećina radnika ima sreću biti novčano kompenzirana za kreativni rad“ (Florida 2005, 117). Rasprave o prekarnom radu također ukazuju na probleme da promijenjene okolnosti čak i u kreativnim zanimanjima stvaraju uvjete nesigurnosti i nestabilnosti koje ispunjenje vezano uz sadržaj posla mogu bitno umanjiti (Standing 2011).

Imamo, dakle, s jedne strane, zahtjev pravednosti, kao što je AN, oko kojeg se slažu i teorija primarnih dobara i teorija sposobnosti, a s druge, trenutnu nemogućnost da se ono realizira kroz ekonomsku proizvodnju. Također, gradovi su posebni prostori u kojima se razlika u smislenim poslovima i razlika u mogućnostima dokoličarskih aktivnosti najjasnije vidi i osjeća te stvara vidljive socijalne nejednakosti. Grupiranje nepovoljnosti najvidljivije je u gradovima i naravno da se to de-grupiranje treba usredotočiti na narav posla i dohodak. No, to će velikim dijelom ovisiti o sveukupnom uređenju osnovne strukture. Neovisno o tome, gradovi su jedinice koje sigurno mogu izravno utjecati na de-grupiranje barem jedne vrste nepovoljnosti, a to je socijalna nejednakost koja se vidi u aktivnostima izvan posla. Također, čak i uz važnost posla kao bitnoga doprinosa kooperaciji, čini se proizvoljnim reći da su važni aspekti ljudskog razvoja koje obuhvaća AN važni samo kada se odvijaju unutar nečijeg rada na poslu od devet do pet.

4. GRAD I PRAVEDNOST

Naravno, čim se pravednost veže uz domenu izvan politike ili ekonomske proizvodnje i distribucije odmah nastaje problem kršenja liberalne neutralnosti. Drugim riječima, što će ljudi raditi u svoje slobodno vrijeme nije predmet liberalne teorije pravednosti. Usredotočenje na gradove može riješiti upravo taj problem. Kako ističu de-Shalit i Bell, gradovi imaju svoje posebne *ethose* koji su drugačiji od država, imaju svoje identitete i nije čudno da promiču različite društvene i političke vrijednosti (Bell and de-Shalit, 2011). Gradovi se mogu i međusobno natjecati u privlačenju građana unutar zajedničke države čiji zakoni i dalje mogu poštovati granice liberalne neutralnosti. Drugim riječima, nije kontroverzno da gradovi mogu javno izražavati određeni način života koji posebno njeguju i s kojim se ponose. Također, nije kontroverzno da se gradovi unutar liberalno neutralnih državnih politika mogu pozivati na dobrobit svojih stanovnika i promicati određeni aspekt dobrobiti koji bi mogao biti kontroverzan kada bi to činile državne institucije. Ukoliko se svako pozivanje na promicanje

dobrog života kod građana tumači kao perfekcionizam utoliko gradovi unutar svojih jurisdikcija mogu promicati perfekcionistačke politike iako su državni zakoni neutralni, odnosno unutar granica javnog uma. Posebno se to odnosi na tumačenje AN i raspodjelu primarnih dobara i sposobnosti koje smo spominjali. Politike koje bi bile u skladu s AN mogu se na primjer optužiti da daju određenim primarnim dobrima prednost u odnosu na ostala, a da to može biti predmet razložnog neslaganja. Na primjer, neke razložne koncepcije mogu vrednovati primarno dobro dohotka puno više nego samopoštovanja i položaja. Ukoliko su ova dva primarna dobra vezana uz mogućnost smislenog posla moguće je da se oni mogu ostvariti samo u ekonomiji koja svakome garantira smisleni posao. Jednako je tako moguće da bi takav ekonomski sustav mogao biti manje ekonomski produktivan, odnosno da bi mogao rezultirati manjim ekonomskim rastom i time smanjenim dohotkom. Na primjer, moguće je da bi firme vođene radničkim samoupravljanjem pravednije realizirale raspodjelu primarnih dobara samopoštovanja i položaja, ali bi smanjile primarno dobro dohotka jer ne bi bile ekonomski produktivne kao kapitalističke firme. Moguće je da u ekonomskom smislu ovo što pišem nije točno, ali nam služi samo kao ilustracija. U tom bi se slučaju neki građani mogli pobuniti da se ne poštuje njihova koncepcija dobra koja dohodak vrednuje više od smislenog rada. Mogli bi reći da država favorizira određenu koncepciju dobrog života nad ostalim i da time neopravdano ulazi u domenu razložnog neslaganja. Mislim da bi se za tu tvrdnju mogao pronaći protuargument koji bi išao k tome da pravednost unutar ekonomske proizvodnje izmjesti iz domene razložnog neslaganja oko dobrog života. No, to u ovoj raspravi ostavljam po strani. Poenta je ovdje da takav argument, koji bi ponudili ljubitelji visokog dohotka, ne bi doveo u pitanje gradske politike. Kao što je već rečeno, gradovi su slobodniji oblikovati svoje identitete i svoj način življenja i to će neminovno utjecati na favoriziranje određenih načina života. Jednako tako favorizirat će se i određeni načini života koji sigurno spadaju u privatnu sferu izvan ekonomske i političke, a to je sfera aktivnosti u dokolici.

Gradovi imaju slobodu tumačiti AN i različitu vrijednost određenih primarnih dobara. Posebno se to odnosi na realizaciju načela pravedne raspodjele primarnih dobara, kao što je načelo razlike. Rawlsovo načelo razlike tvrdi da su ekonomske i socijalne razlike opravdane ukoliko maksimiziraju položaj najslabije stojećih. To je, dakle, načelo koje daje prioritet onoj skupini koja je određena kao najslabije stojeća. Položaj najslabije stojećih maksimizirat će se raspodjelom što veće količine primarnih dobara. U stvari, gornja rasprava o različitom vrednovanju primarnih dobara unutar pojedinih koncepcija dobrog života usko je vezana uz problem interpretacije načela razlike. Ukoliko ne možemo osigurati podjednako povećanje količine svih primarnih dobara jednako, koja primarna dobra trebamo

uvećati da bismo poboljšali položaj najslabije stojećih? I kao što je već rečeno, manje je kontroverzno kada gradovi prihvate određenu interpretaciju nego državne institucije. Prema tome, grad koji želi biti pravedan i koji želi poštovati načelo razlike može prihvatiti AN kao integralni dio načela razlike. Dakle, poboljšanje položaja najgore stojećih velikim dijelom je poboljšanje njihovih mogućnosti za raznolik život u kojem su im razne aktivnosti dostupne izvan njihovog posla. Aktivnosti u kojima se mogu udruživati s drugima, razvijati svoje interese i upravljati načinom provođenja tih aktivnosti na spontan način. Ljudi mogu kroz te aktivnosti realizirati primarna dobra kao što su samopoštovanje i položaji, te sposobnosti poput imaginacije i kontrole iako im se ta dobra i sposobnosti ne mogu garantirati na njihovom radnom mjestu. Drugim riječima, ako u bliskoj budućnosti ne postoje uvjeti da svi imaju smisljeni posao, postoji barem mogućnost da svi imaju smislenu dokolicu. Naravno, ovo bi moglo zvučati kao neko cinično rješenje, i zato je potrebno opet ponoviti da je važno mijenjati uvjete ekonomske proizvodnje. No, mislim da ovaj argument funkcionira čak i kada bismo promijenili uvjete proizvodnje. Čak i u tim poboljšanim uvjetima i dalje može biti problematično zašto bi aktivnosti vezane za određena primarna dobra i sposobnosti bile primarno one na radnom mjestu. Jedan od argumenata može biti da je to zbog doprinosa kooperaciji i njemu se okrećem nakon zaključka o načelu razlike u gradovima.

Ukoliko je dobro da gradovi temelje svoj ekonomski razvoj na industriji i okolini koja privlači talentirane pojedince i kreativnu klasu, tada to može stvoriti velike i jasno vidljive razlike u prihodu i prirodi posla. Poslovi koji imaju karakteristike smislenoga rada – koji su vezani uz samopoštovanje, položaje, imaginaciju i kontrolu okoline – nisu dostupni svima. Jednako tako osobe koje imaju bolje poslove i koji su bolje plaćeni imaju bolje mogućnosti u dokolici razvijati svoje talente, hobije u odnosu na one koji su na slabije plaćenim poslovima. Na taj način ekonomski razvoj gradova dovodi do grupiranja nepovoljnosti. Jedan aspekt de-grupiranja tih nepovoljnosti, kojim se u ovom radu bavim, predstavlja pružanje poticaja, subvencija i mogućnosti za aktivnosti u dokolici koje sadrže karakteristike smislenog rada iako su izvan domene radnog mjesta kao posla. Zbog postojećih ekonomskih razlika to se može prvenstveno osigurati javnim pružanjem službi i dobara nužnih za te aktivnosti. Važno je napomenuti da su aktivnosti o kojima govorim one koje su vezane uz AN, dakle uistinu se govori o aktivnostima koje služe ostvarivanju vlastitih talenata i interesa, a ne bilo kakvo provođenje slobodnog vremena prisutno u primjerima iz filozofske literature, kao što je sjedenje na kauču i jedenje čipsa. AN može biti shvaćeno kao načelo koje ide k javnom promoviranju određenih načina življenja i, kao što smo već rekli, gradovi mogu provoditi takve perfekcionistačke politike. Drugim riječima, u skladu je s načelom

razlike da ekonomski razvoj koji uzrokuje razlike u prihodima i naravi posla može biti opravdan ukoliko poboljšava standard javnih usluga i javnih dobara koji omogućuju građanima, pogotovo onima u najnepovoljnijem položaju, da osiguraju veću količinu primarnih dobara i sposobnosti izvan ekonomske proizvodnje.

5. DVIJE KRITIKE

Okrećem se sada dvjema kritikama koje bi se mogle uputiti argumentu iznesenom u ovom radu. Prva je ta da je cijela rasprava o smislenom poslu problematična jer zahtijeva javnu kategorizaciju smislenog i besmislenog posla. Druga kritika ukazuje na bitnu razliku između ekonomskog rada i rada u dokolici, a to je da ekonomski rad predstavlja bitan doprinos društvenoj kooperaciji, te je pogrešno argumente za smisleni rad koristiti i kao argumente za smislenu dokolicu.

Prvi prigovor kaže da bi javno i političko kategoriziranje moglo rezultirati još snažnijom stigmatizacijom određenih zanimanja i osnaživanju postojećih predrasuda. Vrednovanje nečijeg posla bitan je dio subjektivne evaluacije, ali mi se čini da navedeni aspekti posla – naravi i upravljanje – mogu poslužiti barem kao teorijski standard s kojim možemo započeti. Naravno, često su oni koji pišu o smislenom poslu filozofi i ostali akademici koji intelektualni posao smatraju posebno privlačnim i skloni su sav manualni posao označiti besmislenim, ali to nikako ne mora biti tako. Kao što to pokazuje slučaj Mathewa Crawforda, koji je kao izvrstan student političke filozofije imao ponude raznih *think tankova*, ali je to odbio zato da bi mogao biti automehaničar, nije uputno kategorizirati poslove na temelju vlastitih preferencija i preferencija okoline u kojoj se nalazimo.¹³ No, iako je to sklizak teren i sivo područje, sigurno ne bismo trebali problem kreativnog rada odbaciti i smatrati nevažnim za političku teoriju i političko djelovanje. No, prigovor se može razviti na sljedeći način. Ukoliko nam je cilj povećati količinu primarnih dobara i razvoj sposobnosti onima koji su u najnepovoljnijem položaju u domeni radnog mjesta utoliko je nužno javno odrediti takvu ciljanu skupinu, čime ne možemo izbjeći problem stigmatizacije i predrasuda. Na ovaj prigovor je teško dati zadovoljavajući odgovor. Dio odgovora je sigurno u tome da bi politike usmjerene k rješavanju tog problema trebale biti univerzalne, a ne usredotočene na određenu skupinu. Univerzalne socijalne politike sprječavaju percepciju drugih kao stigmatiziranih jer su u njih uključeni svi građani, a ne samo neki. Na primjer, osiguranje više javnih prostora na kojima se aktivnosti mogu provoditi, osiguranje lakšeg pristupa tim prostorima, izbjegavanje homogenosti i poticanje heterogenosti stanovništva u svim aspektima (rasnim,

13 Crawford 2010.

klasnim, itd). Subvencije za prostore za rekreaciju i provođenje raznih hobističkih aktivnosti, a ne prepuštanje takozvanoj „industriji dokolice“ i načelu *laissez-fairea*. Uključivanje građana u gradska planiranja koja će ići k izgradnji manjih susjedskih zajednica, a ne da planiranje grada bude isključiva ingerencija stručnjaka. Uglavnom, da javne službe više idu prema kolektivnoj konzumaciji, a ne usmjerene ka privatizaciji i individualnoj konzumaciji.¹⁴ Naravno, opasnost je uvijek da će takve politike dati snažnije mogućnosti za društveno umrežavanje onima koji su već u povoljnijem položaju i imaju razvijene navike korištenja tih politika prije nego onima koji su u nepovoljnijem položaju i koji takve navike nemaju. Da bi se ta opasnost izbjegla potrebno je određene navike uključiti u obrazovanje od najranije dobi.

Drugi prigovor kreće od činjenice da rad u vidu posla ima primat nad radom u dokolici jer on doprinosi kooperaciji i proizvodnji dobara koja se imaju distribuirati, dok s radom u dokolici to ne mora biti ili čak i nije slučaj. Prigovor tvrdi da je ta karakteristika posla toliko značajna da se karakteristike smislenog rada na poslu ne mogu ni na koji način poistovjetiti sa smislenim radom u dokolici. Taj je prigovor vrlo moćan i potreban je još jedan rad da se na njega zadovoljavajuće odgovori. Na ovom mjestu možemo ukazati na određeni aspekt kooperacije koji nije nužno vezan uz proizvodnju distributivnih dobara. Društvena kooperacija uključuje i stvaranje dobara koji se ne mogu distribuirati, poput normi povjerenja ili integracije. U tom argumentu moramo izaći iz domene filozofsko-teorijske argumentacije i okrenuti se sociološkoj. Prema nekim podacima, ljudi koji su više obrazovani i imaju veći prihod pokazuju visoku normu društvenog povjerenja. Kako to ističe Rothstein, „društveni 'pobjednici' su ljudi koji iskazuju visok stupanj povjerenja u druge ljude, dok je stvar potpuno suprotna s 'gubitnicima'“ (Rothstein 2005, 94). Jedno od objašnjenja jest da će „osobe koje uživaju veća financijska dobra lakše preživjeti slučajeve izdajničkog ponašanja od strane osoba ili institucija kojima su inicijalno vjerovali“ (Rothstein 2005, 94).

No, važan dio objašnjenja je i kvaliteta dokolice. Ljudi koji imaju šire društvene mreže, koje nalaze interesantnim i ispunjavajućim, percipiraju da zajednica i institucije djeluju ka ostvarivanju njihovog dobra. S druge strane, oni kojima nedostaju takva udruženja sebe vide izvan šire zajednice i ne percipiraju na koji način institucije doprinose njihovoj dobrobiti. Politike inkluzije mogu utjecati na određene društvene vještine ili kompetencije pojedinaca koje im onda mogu pomoći da kooperiraju s onima koji su smješteni izvan njihovih društvenih grupa. U ovom je skupu vještina sigurno važno ono što Yamagishi zove socijalna inteligencija (Yamagishi

14 O tim politikama više videti u Fainstein, 2010.

2001). Prema njemu, socijalna inteligencija označava sposobnost da se detektiraju i interpretiraju signali od strane osoba koje susrećemo koji nam pokazuju može li se tim osobama vjerovati. Yamagishi objašnjava da nisko društveno povjerenje i nedostatak socijalne inteligencije stvaraju začarani krug u razvoju osobnosti. Nisko društveno povjerenje je barijera koja sprečava pojedince da ulaze u društvenu interakciju, posebno onu koja uključuje preuzimanje rizika, ali koja može biti plodna. Posljedica toga je podrivanje socijalne inteligencije jer ljude lišava mogućnosti da njeguju tu vještinu u tumačenju signala koji im govore kome mogu vjerovati. U takvoj situaciji osobe neće biti potaknute ući u društvene odnose s onima izvan njihove partikularne grupe prema kojoj je već stvoreno povjerenje. U takvoj izolaciji njihova vještina socijalne inteligencije se ne razvija, što bitno utječe na njihov poticaj za širom društvenom kooperacijom.

Ovime se implicira da ukoliko želimo širu društvenu kooperaciju utoliko moramo stvoriti uvjete koji je omogućuju. Jedan od tih uvjeta, čini mi se, mogu biti politike koje su usmjerene ka široj društvenoj inkluziji kroz aktivnosti u dokolici. Naravno, sljedeći važan aspekt ovakvih politika mora ići k inkluziji kroz raznolike društvene mreže. Ukoliko takve politike uspiju u svom cilju – potaknuti građane različitih društvenih i socijalnih pozadina da provode neformalne aktivnosti zajedno u radu koji je izvan posla, a koji odgovara aristotelovskom načelu – onda mi se prigovor koji tvrdi da je takav rad izvan društvene kooperacije čini pogrešnim. Dakle, iako se problem smislenog rada i dokolice u radu pretežno razmatrao iz normativne vrijednosti pravednog tretmana, ovaj nam sociološki aspekt ukazuje na dodatnu vrijednost smislene dokolice, a to je razvijanje norme povjerenja kroz širu društvenu inkluziju. No, on nije izvan normativne ideje pravednog društva upravo iz tog razloga što stabilnost pravednog društva ovisi o određenom stupnju međusobnog povjerenja i inkluzije.

LITERATURA

- Bell, Daniel and de-Shalit, Avner. 2011. *The Spirit of the Cities*. Princeton: Princeton University Press.
- Crawford, Matthew. 2010. *Shop Class as Soulcraft: An Inquiry in the Value of Work*. London: Penguin.
- Diamond, Jared. 2008. *Slom*. Zagreb: Algoritam.
- Fainstein, Susan. 2010. *The Just City*. Ithaca: Cornell University Press.
- Florida, Richard. 2005. *Cities and Creative Class*. London: Routledge.
- Gorz, Andre. 1999. *Reclaiming Work*. London: Polity.

- Hsieh, Nien-he. 2012. "Work, Ownership, and Productive Enfranchisement". In Martin O'Neill i Thad Williamson (eds.). *Property-Owning Democracy: Rawls and Beyond*. Oxford: Blackwell.
- Moriarty, Jeffrey. 2009. "Rawls, Self-Respect and the Opportunity for Meaningful Work". *Social Theory and Practice* 35(3): 441-459.
- Nussbaum, Martha. 2000. *Women and Human Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, Martha. 1990. "Aristotelian Social Democracy". In R. Bruce Douglass, Gerald M. Mara and Henry S. Richardson (eds.). *Liberalism and the Good*. New York: Routledge.
- Rawls, John. 1999a. *A Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. 1999b. "Collected papers". In Samuel Freeman (ed.). Cambridge MA: Harvard University Press.
- Rawls, John. 2007. "Lectures on the History of Political Philosophy". In Samuel Freeman (eds.). Cambridge MA: Harvard University Press.
- Rothstein, Bo. 2005. *Social Trap and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Standing, Guy. 2011. *The Precariat: New Dangerous Class*. New York: Bloomsbury.
- Wolff, Jonathan and de-Shalit, Avner. 2007. *Disadvantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Yamagishi, Toshio. 2001. "Trust as Form of Social Intelligence". In Karen S. Cook (ed.). *Trust in Society*. New York: Routledge.

SUMMARY

THE JUST CITY, CREATIVE WORK, AND MEANINGFUL LEISURE

This paper examines argument for municipal policies designed to provide opportunities for meaningful leisure to all citizens, particularly those who are least advantaged. In the context of this paper the least advantaged citizens are those who have low income, jobs which do not stimulate their creativity, and that face obstacles in developing their creativity outside of their jobs. Arguments for creative/meaningful work given by both John Rawls and Martha Nussbaum can also serve as arguments for creative/meaningful leisure. Also, cities have more autonomy to promote certain way of life than liberal states. This paper argues that city policies should promote at least meaningful leisure since opportunity for meaningful work heavily depends on basic structure of whole society.

KEY WORDS: meaningful work, leisure, Rawls, Nussbaum, justice, city.

ANTIPATERNALIZAM I VIŠESTRUKO PRAVO GLASA U MILLOVOJ POLITIČKOJ FILOZOFIJI¹

Ivan Cerovac
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet

SAŽETAK

Prigovor nekonzistentnosti koji se ponekad upućuje političkoj filozofiji J. S. Milla poprima različite oblike, a u ovom se radu obrađuje slučaj nekonzistentnosti između antipaternalizma izraženog u *O slobodi* i paternalističkog opravdanja demokracije i prijedloga višestrukog prava glasa u *Razmišljanjima o predstavničkoj vlasti*. Rad polazi od karakterizacije Milla kao demokratskog instrumentalista, te ističe kako Millovo opravdanje edukativne uloge demokracije i epistemičke vrijednosti višestrukog prava glasa ne mora biti utemeljeno na paternalističkim idejama. Povezivanjem Millove teze, kako država može intervenirati u slobodu pojedinca kada čini neku radnju kojom krši dužnost koju ima prema drugima, s Estlundovom idejom političkog opravdanja putem normativnog pristanka rad pokazuje kako Millovo opravdanje demokracije (i višestrukog prava glasa) može biti utemeljeno na dužnostima koje imamo prema drugima, a ne na paternalizmu.

KLJUČNE RIJEČI: paternalizam, višestruko pravo glasa, normativni pristanak, demokratski instrumentalizam, epistemička demokracija, Mill, Arneson, Estlund

John Stuart Mill autor je brojnih, i danas relevantnih, argumenata i ideja unutar moralne i političke filozofije.² Millov bogati opus često predstavlja polaznu točku brojnih suvremenih društveno-političkih rasprava: od pitanja zabrane cenzure i govora mržnje, te ograničenja paternalističkih

1 Ovaj rad je izrađen u sklopu projekta „Dobrobit, pripadnost i društvena pravednost“ (UIP-2017-05-3462), koji je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost.

2 Velik dio ovog rada rezultat je izrazito korisnih savjeta, kritika i pitanja postavljenih u sklopu ljetne škole “Equality and Citizenship”, održane u srpnju 2017. na Sveučilištu u Rijeci. Želio bih posebno zahvaliti Richardu Arnesonu, Davidu Milleru, Leifu Wenaru, Elviju Baccariniju i Nebojši Zeliću, čiji su vrijedni komentari značajno obogatili i oblikovali ovaj rad.

politika države, do uloge stručnjaka u političkome odlučivanju i ograničenja vlasti demokratske većine. Zbog svoje izuzetne širine i raznolikosti tema koje obrađuje, kao i zbog preko 50 godina aktivnog publiciranja³, Millova se politička i moralna filozofija ponekad kritizira zbog nedostatka konzistentnosti i povezanosti. Jedna od zanimljivijih i razornijih kritika svakako je i ona koja poručuje kako Mill ne iskazuje jedinstven i konzistentan stav prema paternalizmu u svojim djelima *O slobodi* i *Razmišljanja o predstavničkoj vlasti*. Naime, neki autori (Arneson 1982; Brink 2013) smatraju kako Millovo čvrsto osuđivanje paternalizma, naglašavano u raspravama o slobodi, nije kompatibilno s opravdanjem višestrukoga prava glasa u procesima izbora političkih predstavnika. Ako davanje višestrukoga prava glasa bolje obrazovanim građanima opravdamo intelektualnim i moralnim unapređenjem građana, te kvalitetom odluka koje će predstavničko političko tijelo donositi (na dobrobit cijele političke zajednice), uvodimo paternalističke ideje kojima ograničavamo slobodu izbora (kolektivni suverenitet) političke zajednice i činimo to upravo za unapređenje dobrobiti te političke zajednice. Mill treba pokazati kako postoji neka relevantna razlika između političkog odlučivanja (u kojemu su neki oblici paternalizma, manifestirani kroz višestruko pravo glasa i ograničavanje vlasti većine, prihvatljivi) i privatnog odlučivanja (u kojemu je svaki oblik paternalizma, pretpostavimo li da se radi o odrasloj i samostalnoj osobi, nedopustiv).

Ovaj se rad sastoji od četiri dijela. U prvom se detaljno obrazlaže prigovor nekonzistentnosti koji neki teoretičari upućuju Millu – prijedlog višestrukog prava glasa vođen je paternalističkim idejama i nije u skladu s antipaternalističkim stavovima koje Mill inače zastupa. Prijedlog prema kojemu bi bolje educirani članovi političke zajednice imali veći politički utjecaj, Mill, prema tumačenju ovih kritičara, opravdava zaštitom manjinskih grupa, ali i edukativnom ulogom koju država treba imati. Smanjenje kolektivnoga suvereniteta političke zajednice, tako da se odlučivanje demokratske većine ograniči većim političkim utjecajem dobro educirane manjine u svrhu educiranja većine ili donošenja kvalitetnih političkih odluka za cijelu zajednicu, svakako izgleda kao oblik paternalizma. Kako bi se ovim radom pokazalo da Millovo opravdanje višestrukoga prava glasa nije izgrađeno na paternalističkim temeljima u nastavku se razjašnjavaju neke njegove ideje vezane uz vrline i uloge dobrog sustava vlasti. U drugom dijelu rada predstavlja se tumačenje prema kojemu je kriterije dobre vlasti moguće svesti na jedan zajednički, temeljni (konsekvencijalistički) kriterij – kvalitetu rezultata koje sustav vlasti proizvodi. Edukativna uloga vlasti, kako se dalje ističe u trećem dijelu, nije ujedno i

3 Kvalitetan prikaz razvoja i promjena unutar Millove političke misli kroz pola stoljeća njegova djelovanja daju Anschutz (1969) i Ravlić (2001).

njezin temeljni cilj, već služi kao sredstvo za ostvarenje što boljih posljedica. Prema tome, u ovom se dijelu prihvaća teza da višestruko pravo glasa ima i važnu edukativnu ulogu, ali se negira teza kako je ta uloga paternalistička. Unapređenje moralnih i intelektualnih sposobnosti građana omogućuje nam da kroz demokratske procedure donosimo epistemički najbolje odluke, odnosno stvaramo najbolje rezultate. U završnom, četvrtom dijelu razmatra se kritika prema kojoj je i ovaj zajednički, ujedinjujući kriterij dobre vlasti paternalistički. Čak i ako edukacija građana nije cilj po sebi, nego sredstvo za donošenje kvalitetnih odluka i dobrih posljedica, nije li paternalistički potez ograničiti kolektivni suverenitet ili ga tako urediti da se donose najbolje odluke, čak i protiv volje i bez pristanka većine građana? Ideja normativnog pristanka, prema kojoj u nekim okolnostima pristanak (ali i njegov izostanak) može biti nevažeci, omogućuje nam da kažemo kako u političkom odlučivanju izostanak pristanka većine građana može biti nevažeci – riječ je o slučajevima u kojima se donose odluke koje ne zahvaćaju samo članove većinske grupe, nego i one koji se toj odluci protive, te u kojima postoje jasno prepoznati eksperti. Koristeći ideju normativnoga pristanka, Mill može konzistentno tvrditi kako se princip slobode ne odnosi na političke odluke koje utječu na sve građane, budući da izostanak pristanka u ovim slučajevima nije moralno relevantan. Posljedično, prijedlog višestrukoga prava glasa nije paternalistički i ne krši princip slobode budući da izostanak pristanka na tako donesene odluke nije moralno relevantan.

Cilj ovog rada nije zaključiti raspravu i dati jednu ispravnu interpretaciju Millove političke misli, već predstaviti čitanje koje brani konzistentnost njegovih teza uz korištenje ideja i argumentativnih strategija suvremenih filozofa (poput ideje normativnoga pristanka). Rad počiva na ideji kako su suvremene ideje koje se koriste kako bi pokazale konzistentnost Millovog projekta barem djelomično formulirane i prihvaćene već od samoga Milla, koji ih nije dalje razvijao kao relevantne filozofske termine, ali ih je indirektno izrazio kroz svoje brojne radove.

I.

Antipaternalizam se često ističe kao jedna od glavnih osobina političke filozofije Johna Stuarta Milla (Baccarini 2013; Estlund 2003; Feinberg 1989; Hudlin 1985). Česti prigovori nekonzistentnosti unutar Millove moralne i političke filozofije vezani su uz sukobe između antipaternalizma i utilitarizma (Ten 1980; Primorac 1986; Cressati 1988, prema Baccarini 2013; Cohen-Almagor 2012), odnosno sukobe između antipaternalizma i Millove političke ekonomije (Claeys 2013). Ti sukobi, iako izrazito značajni za ukupnu raspravu, nisu predmet ovog rada. Umjesto njih, fokus je

postavljen na sukob između antipaternalizma i paternalističkog opravdanja višestrukoga prava glasa (Arneson 1982).

Iako ga eksplicitno ne definira, Mill na antipaternalizam gleda kao na doktrinu prema kojoj je (gotovo) uvijek neopravdano ograničavati slobodu odraslih i mentalno zdravih pojedinaca, te takva ograničenja opravdavati brigom za dobrobit samih pojedinaca, čija se sloboda ograničava. Pojedince ne smijemo ograničavati kada izvršavaju radnje koje utječu samo na njih, čak ni onda kada radnje opravdavaju ili čine iz (epistemički ili moralno) pogrešnih razloga ili svojim radnjama štete sebi. Slobodu pojedinca je, doduše, moguće ograničiti kada njegova djelovanja indirektno (a ne samo direktno) utječu i na druge. Čest primjer je slučaj kada djelovanje ili izražavanje pojedinca indirektno šteti drugima, primjerice tako što vrijeđa njihove moralne, religijske ili čak estetske vrijednosti, stvarajući kod drugih negativne osjećaje poput tuge, razočaranja i ljutnje, te umanjujući količinu sreće drugih. Ovaj je primjer već dobro raspravljen u filozofskoj literaturi (Anschutz 1969; Baccarini 1993; Berger 1984; Gaus 2009; Gray 1983), a bitno je uočiti i kako Mill (2008) činjenje štete preko vrijeđanja nečijih religijskih, moralnih ili estetskih osjećaja ne smatra relevantnim razlogom za ograničavanje slobode pojedinaca. Bolji primjeri, u kojima sloboda jednog pojedinca može indirektno nanositi štetu drugima, bili bi slučajevi u kojima se pojedinac zbog radnji koje direktno utječu samo na njega, dovodi u stanje u kojem neće moći izvršiti neku svoju ranije prihvaćenu obavezu. Mill tako navodi primjer roditelja koji zbog prekomjernog konzumiranja alkohola gubi sposobnost skrbiti za svoje dijete, ili primjer policijskog službenika koji iz istog razloga gubi sposobnost adekvatno obavljati svoju javnu funkciju. Ovo su, uz rijetke primjere ugovora kojima se pojedinci trajno odriču slobode, jedini izuzeci u kojima država može intervenirati u slobodu pojedinca koji svojim djelovanjem ne šteti drugim građanima.⁴ Primjeri s kršenjem jasne obaveze koju pojedinac ima prema

4 Još jedan zanimljiv primjer predstavlja Millov (2008) slučaj s nesigurnim mostom preko kojeg pojedinac želi prijeći, ne znajući koje opasnosti to nosi sa sobom. Millova ideja kako ovog pojedinca možemo spriječiti u prelaženju mosta također predstavlja izuzetak njegovom antipaternalističkom načelu štete, ali bitno je uočiti kako je ovdje riječ samo o privremenoj mjeri – sloboda pojedinca se ograničava samo privremeno, i opravdana je činjenicom da pojedinac, u trenutku kada je želio izvršiti neku radnju, nije imao pristup relevantnim informacijama, odnosno nije bio svjestan mogućih posljedica činjenja te radnje, a mogućnost da ga se na njih upozori bez ograničavanja njegove slobode nije postojala. Slično je, smatra Mill, opravdano postupiti i kada se pojedinac nalazi u stanjima smanjene računljivosti, no u oba slučaja riječ je o privremenom ograničavanju slobode koje ne bi bilo opravdano da se pojedinac nalazi u normalnim epistemičkim okolnostima. S druge strane, slučajevi ograničavanja slobode pojedinca oko radnji koje ga čine nesposobnim izvršiti neku jasnu dužnost ostaju opravdani čak i kada je pojedinac odluku o vršenju te radnje donio u epistemički povoljnim okolnostima.

drugima izrazito su važni za ovaj rad i bit će detaljnije obrađeni u njegovome završnome dijelu.

Autori koji Milla prozivaju zbog nekonzistentnosti između antipaternalizma u *O slobodi* i paternalizma u *Razmišljanjima o predstavničkoj vlasti* (Arneson 1982; Brink 2013) uočavaju kako se, kada govori o kolektivnom suverenitetu, britanski filozof ne libi postaviti snažna ograničenja na doseg legitimnosti većinskih odluka, kao i na samu demokratsku proceduru kojom se one donose. Predlažući složenu podjelu vlasti i dajući parlamentu prvenstveno deliberativnu ulogu, Mill različitim mehanizmima odvaja procese odlučivanja od samih građana, te snažnu ulogu u procesu donošenja političkih odluka daje stručnjacima (Mill 1977a; 1977b; ali i Garforth 1980; Ravlić 2001; Estlund 2003; Baccarini i Ivanković 2015; Cerovac 2016a). Njegovo odbacivanje delegatskog i zagovaranje predstavničkog sustava, prema kojemu zastupnici u parlamentu nemaju dužnost braniti mišljenje građana koji su ih izabrali, te prema kojem građani nemaju mogućnost opozivati svoje zastupnike dok im ne istekne mandat, primjer je jednog od mehanizama kojima se ograničava kolektivni suverenitet. Drugi mehanizmi uključuju postavljanje isključivo deliberativne funkcije parlamenta, koji ne sastavlja zakone i ne donosi odluke, već samo o njima raspravlja i usvaja ih, te prebacivanje izvršne vlasti na vladu koju čine stručnjaci, dok nacrti zakona u suradnji s vladom pišu manje ekspertne skupine. Završno, Millov prijedlog višestrukoga prava glasa, prema kojemu bolje obrazovani i kvalificiraniji građani dobivaju veći politički utjecaj, također predstavlja mehanizam kojime se ograničava kolektivni suverenitet – izrazito kvalificirana manjina na ovaj način može nadglasati neobrazovanu većinu, ili barem otežati ili onemogućiti većini da donosi političke odluke koje bi lako bile usvojene da je izborni sustav organiziran prema načelu jedan građanin–jedan glas.⁵ Ovi mehanizmi oblikuju procedure donošenja odluka, udaljavajući ih od direktnog utjecaja građana (osim na lokalnoj razini), a Mill ih jasno zagovara kada piše kako „preporuča oblik demokracije koji suzbija nagle impulse narodne volje pomoću odugovlačenja, te rigoroznih i formalnih procedura“ (Mill 1977c: 189). Prema tome, izgleda da je Millu cilj ograničiti kolektivni suverenitet i oblikovati procedure donošenja odluka kako bi osigurale da stručnjaci imaju što veći utjecaj, ili barem kako bi osigurale da nekvalificirana većina ne može donositi odluke bez pristanka kvalificirane manjine. Arneson (1982) i Brink (2013) smatraju kako je ovo jasan paternalistički kriterij. Milla smatraju nekonzistentnim budući da čvrsto brani individualni suverenitet, koji je ugrožen ako ogra-

5 Millov prijedlog višestrukoga prava glasa odnosi se na izbor političkih predstavnika, ne na proces donošenja konkretnih odluka. U ovom je slučaju primjer namjerno pojednostavljen kako bi se lakše naglasile moguće posljedice nejednake distribucije političkog utjecaja na kolektivni suverenitet.

ničavamo slobodu pojedinca za njegovo dobro, a zanemaruje kolektivni suverenitet, kojega ugrožava Millov zahtjev da, umjesto većine građana, zakone i odluke donosi mala skupina stručnjaka.

Kako bismo mogli adekvatno proučiti postoji li nekonzistentnost između tih stavova, potrebno je prvo ukratko proučiti Millove kriterije dobre vlasti i ulogu višestrukoga prava glasa. Potrebno je vidjeti zašto Mill smatra da su složene političke procedure, u kojima je narod donekle odvojen od samog procesa odlučivanja, dok u njemu stručnjaci igraju značajnu ulogu, dobar oblik vlasti.

II.

U *Razmišljanjima o predstavničkoj vlasti* Mill navodi dva glavna kriterija prema kojima evaluiramo kvalitetu različitih oblika vlasti. Kao najbolji oblik vlasti Mill (1977a) tako uzima onaj koji (i) najbolje unapređuje vrlinu i inteligenciju građana nad kojima se vrši, te koji (ii) organizira postojeće vrline i dobre kvalitete građana na način koji najbolje promiče dugoročno opće dobro. Ovaj rad počiva na ideji kako iza dva kriterija dobre vlasti postoji i jedan manje naglašeni, objedinjujući konsekvencijalistički kriterij – najbolji oblik vlasti je onaj koji stvara najbolje posljedice (Sandel 2009; Peter 2014; Wolff 2016; Cerovac 2016a). Prema tome, ranija dva kriterija služe kao sredstva (što, naravno, ne znači da nemaju i neinstrumentalnu vrijednost) za postizanje željenog cilja – oblika vlasti koji će donositi moralno i epistemički najbolje odluke, odnosno koji će imati najbolje posljedice. Mill jasno potvrđuje ovu ideju kada piše kako je „najbolji oblik vlasti [...] onaj kojeg [...] prati najveća količina dobrih posljedica, sadašnjih i budućih“ (Mill 1977a: 404).

Političke odluke (ili posljedice nekog oblika vlasti) su ispravne ili neispravne (dobre ili loše) neovisno o samoj proceduri ili obliku vlasti koji su ih proizveli. Prema tome, ne evaluiramo kvalitetu odluka prema proceduri kojom su donesene, nego upravo suprotno, kvalitetu procedure evaluiramo prema njezinoj sposobnosti da proizvodi ispravne odluke, odnosno dovodi do dobrih posljedica. Mill daje instrumentalno opravdanje demokracije (Peter 2014; Cerovac 2016a), polazeći od ideje kako je najbolji oblik vlasti onaj koji stvara najveću moguću količinu dobrih posljedica, te nastavljajući kako je upravo demokracija taj oblik vlasti koji stvara najviše dobrih posljedica. Ova se argumentativna strategija najbolje uočava kada razmotrimo Millovu kritiku vlasti dobronamjernog despota (Mill 1977a), vladara koji samostalno donosi sve odluke, ali pri tome nastoji da odluke budu u korist cijele zajednice. Mill smatra kako dobronamjerni vladar neće moći percipirati probleme i adekvatno unapređivati interese različitih društvenih grupa, zbog čega predstavlja gori oblik vlasti od demokra-

cije.⁶ Razlika između ova dva oblika vlasti je, prema tome, kontingentna i instrumentalna – demokraciju smatramo boljim oblikom vlasti budući da su posljedice koje proizvodi ovaj tip odlučivanja u konačnici bolje za zajednicu.⁷

III.

Instrumentalni argument za demokraciju iz prethodnoga dijela možemo sažeti na sljedeći način: političke sustave evaluiramo s obzirom na to u kojoj mjeri unapređuju moralne i intelektualne sposobnosti građana (edukativni kriterij), te u kojoj mjeri organiziraju postojeće kvalitete građana na način koji najbolje promiče dugoročno opće dobro (organizacijski kriterij). Mill pokazuje kako je demokracija oblik vlasti koji najbolje zadovoljava ova dva kriterija. Prema tome, demokracija je najbolji oblik vlasti.

Autori koji Millu zamjeraju paternalizam u opravdanju demokracije ne prigovaraju organizacijskom kriteriju, no smatraju da je edukativni kriterij očit primjer paternalizma. Ne možemo od vlasti tražiti da unapređuje moralne i intelektualne sposobnosti svojih građana, a da pri tome nismo paternalisti (Arneson 1982). „[...] Mill prihvaća drugi, jasno paternalistički razlog; Mill naglašava svoju privrženost ideji da je oblik vlasti odgovoran za obrazovanje i unapređenje građana nad kojima se proteže. [...] Možemo se složiti s Millom kako je vlast dužna nadzirati obrazovanje djece, te da bi vlast trebala obrazovanje učiniti dostupnim svim odraslim građanima. Ali osim ovog, zašto bi vlast bila zadužena za moralno unapređenje odraslih građana?“ (Arneson 1982: 48) Uzmemo li Millov edukativni kriterij dobre vlasti kao samostojeći ne-instrumentalni kriterij, onaj koji upućuje na intrinzičnu kvalitetu nekog oblika vlasti, Arnesonov

6 Uz ovaj problem prepoznavanja i promicanja interesa, Mill (1977a; također Ravlić 2001) uočava dva dodatna problema koja benevolentni despot povlači: ukoliko jedna osoba odlučuje o svemu, drugi će građani postati pasivni i neće moći razvijati svoje intelektualne i moralne vrline, ali isto tako neće ni postojati mehanizam kontrole koji bi spriječio mogućnost da benevolentni despot postane malevolentan. Demokracija i kod izbjegavanja ovih problema pokazuje svoju instrumentalnu vrijednost – ona omogućuje i podupire aktivnu participaciju građana, ali i daje narodu određenu kontrolu nad procesom donošenja odluka.

7 Korisno je uočiti još jedan element koji ukazuje na instrumentalnu strukturu Millovog argumenta. On ne tvrdi kako je demokracija bezuvjetno najbolji oblik vlasti, neovisno o okolnostima u kojima se provodi i ljudima koji sudjeluju u procesima odlučivanja i nad kojima se demokratska vlast vrši. Mill tvrdi kako je za necivilizirane i barbarske narode neki oblik prosvjedenog apsolutizma puno bolji oblik vlasti od demokracije – dok građani ne razviju neke temeljne sposobnosti i kompetencije demokratska će im vlast više štetiti nego koristiti (Mill 1977a). Ovo pokazuje instrumentalnu vrijednost i opravdanje demokracije – dok će za neke grupe ljudi demokracija biti najbolji oblik vlasti (dovoditi do najboljih posljedica), za neke će druge grupe biti bolja vlast prosvjedenog apsolutista (Cеровac 2016a).

zaključak je teško izbjeći.⁸ Međutim, raniji dio ovog rada pokazuje kako bi Millova dva kriterija dobre vlasti trebali gledati kao sredstva za zadovoljenje konačnog konsekvencijalističkog kriterija – stvaranje dobrih posljedica za cijelu političku zajednicu. Ako želimo imati političku zajednicu koja donosi najbolje odluke i stvara najbolje političke rezultate, želimo da oni koji sudjeluju u odlučivanju budu dobro obrazovani (edukativni kriterij) i da u procesima odlučivanja budu organizirani na najbolji mogući način, kako bi njihove kompetencije najbolje doprinosile procesu stvaranja kvalitetnih odluka (organizacijski kriterij). Obrazovanje i unapređenje moralnih i intelektualnih sposobnosti građana, prema tome, nije konačan cilj, već bitno sredstvo za stvaranje najboljih političkih odluka i dovođenje do najboljih rezultata.

Može li se ovim instrumentalističkim čitanjem izbjeći prigovor paternalizma? Na individualnoj razini to je teško zamislivo – ako nas država prisiljava na obrazovanje i samousavršavanje kako bi mogli donositi što bolje odluke koje se tiču nas samih, onda i dalje možemo govoriti o jasnom paternalističkom opravdanju. Država ne smije ograničavati slobodu pojedinca kada donosi odluke i izvršava radnje koje utječu samo na njega (Mill 2008). Međutim, demokratsko političko djelovanje pojedinca koji sudjeluje u procesima odlučivanja ne utječe samo na njega – utječe na sve pojedince koji sudjeluju u procesu odlučivanja, kao i na pojedince koji u procesu ne sudjeluju (primjerice politički nezainteresirani građani koji ne žele sudjelovati, ali i oni koji su iz procesa odlučivanja isključeni – djeca, građani koji ne posjeduju minimalne razine obrazovanja i građani s mentalnim poteškoćama i poremećajima). Prema tome, sudjelovanje u demokratskom odlučivanju predstavlja oblik djelovanja koje ne utječe samo na pojedinca, nego i na druge oko njega. Kao što je već izloženo u prvom dijelu ovoga rada, Mill smatra legitimnim uplitanje u slobodu pojedinca oko radnji koje se ne tiču samo njega samoga, već i drugih građana, pogotovo kada se radi o radnjama zbog kojih se pojedinac dovodi u stanje u kojem nije u mogućnosti adekvatno ispuniti neku svoju dužnost. Primjerice, država može intervenirati i zabraniti pojedincu konzumaciju alkohola, no to ne smije učiniti iz paternalističkog opravdanja (da bi sačuvala zdravlje samog pojedinca, ili zato što država smatra da je konzumacija alkohola 'niže' zadovoljstvo koje sprječava dolazak do 'viših' zadovoljstava), nego da bi zaštitila one kojima se nanosi šteta zbog nemogućnosti pojedinca da izvrši neku dužnost. Primjerice, država može ograničiti slobodu pojedinca da

8 Edukativni kriterij dobre vlasti je moguće pokušati opravdati pozivanjem na razlikovanje između *viših* i *nižih* užitaka (Mill 2002). Vlast ne postiže dobre posljedice samo ukoliko zadovoljava postojeće interese građana, već i ukoliko unapređuje kvalitetu tih interesa (Macpherson 2011). Međutim, nije jasno na koji način ovo objašnjenje izbjegava problem paternalizma. Štoviše, izgleda da samo pojačava paternalističku ulogu vlasti.

konzumira alkohol ako ga ta radnja dovodi u stanje u kojem ne može izvršavati neku dužnost koju ima, poput obavljanja policijske dužnosti (ako je riječ o policijskom službeniku) ili brige za djecu (ako je riječ o roditelju ili skrbniku) (Mill 2008). Usredotočimo li se na primjer brige o djetetu, izgleda da Mill ne bi paternalističkim smatrao ograničenja slobode pojedinca poput zabrane prekomjernog konzumiranja alkohola, ali i regulative koje traže od roditelja (ako se za time pokaže potreba) da prođu neki kraći tečaj brige za dijete. Završno, Mill smatra da, ako roditelj redovito zanemaruje svoju dužnost i time šteti djetetu, država može roditelju oduzeti (a na sebe preuzeti) pravo da odlučuje o pitanjima koja se tiču njihove djece (Mill 2008). Ovo nisu nelegitimna uplitanja u slobodu pojedinca budući da je riječ o radnjama koje ne štete (samo) tome pojedincu, nego i drugima oko njega.⁹ „Kad god, ukratko, postoji jasna šteta, ili jasna opasnost od štete, bilo [nekom drugom] pojedincu ili zajednici, slučaj se miče iz područja slobode i stavlja u područje moralnosti ili zakona“ (Mill 2008: 153). Povučemo li analogiju između ranijih primjera i kriterija za dodjelu prava glasa u procesima demokratskoga odlučivanja, uočiti ćemo bitne sličnosti. Mill smatra opravdanim uskratiti pravo glasa pojedincima koji nisu zadovoljili niti minimalne obrazovne kvalifikacije, kao i onima koji na izbore dolaze u alkoholiziranom stanju (Mill 1977a; također Sturgis 2005). U oba slučaja država ograničava slobode pojedinca, no to ne čini s ciljem zaštite ili promicanja interesa ili dobrobiti samog pojedinca, nego kako bi spriječila da pojedinac svojim djelovanjem nanese štetu drugim građanima (ili se dovede u stanje u kojem neće moći ispunjavati neke jasne dužnosti koje ima prema drugima). Edukativni kriterij dobrog oblika vlasti može, prema tome, biti opravdan bez pozivanja na paternalizam – zakoni, javne politike i odluke mogu naštetiti drugim građanima i zbog toga naše sudjelovanje u procesima odlučivanja (ili u procesima izbora onih koji će odlučivati) ne ulazi u područje neograničene slobode, već u područje moralnosti i zakona. Edukativni kriterij nije uključen zbog nas samih, nego zbog drugih

9 Bitno je uočiti kako ovaj argument nije povezan s raspravom oko ograničavanja slobode pojedinaca zbog mogućnosti da izražavanje te slobode povrijedi moralne, religijske i estetske osjećaje drugih pojedinaca. Mill veoma jasno odgovara na te prigovore u *O slobodi*, a o njima raspravljaju i brojni drugi teoretičari (Anschutz 1969; Baccharini 1993; Berger 1984; Gaus 2009; Gray 1983). Dok se u ranijim raspravama fokus nalazio na pitanju bi li vrijeđanje nečijih moralnih, religijskih ili estetskih osjećaja trebalo biti zahvaćeno Millovim 'načelom štete' (tj. možemo li ovo vrijeđanje osjećaja smatrati relevantnim oblikom nanošenja štete), sada govorimo o kolektivnim odlukama koje mogu nedvosmisleno i direktno štetiti nekom pojedincu ili grupi pojedinaca. Zakoni i javne politike iz područja klasičnih državnih resora (obrambena politika i politika unutarnje sigurnosti, politika javnog upravljanja i druge), te iz područja gospodarstva i socijalne skrbi utječu na živote građana i mogu im naštetiti na bitno drugačiji način od onoga kako korištenje slobode govora može naštetiti njihovim religijskim, moralnim i estetskim osjećajima.

pojedinaца kojima možemo naštetiti donošenjem loših zakona i pogrešnih javnih politika.

Pitanje na koje ipak nije direktno odgovoreno povezano je s Millovim prijedlogom uvođenja višestrukog prava glasa. Složimo li se da edukativni kriterij dobrog oblika vlasti možemo opravdati i nepaternalistički, ostaje nam problem opravdanja višestrukoga prava glasa. Može li se i ovaj prijedlog opravdati bez pozivanja na paternalizam?

IV.

Mill uvođenje višestrukoga prava glasa opravdava kroz dva odvojena argumenta. Prvi, zaštitni argument polazi od pretpostavke kako će se uvođenjem višestrukoga prava glasa spriječiti tiranija neobrazovane većine nad obrazovanom manjinom, odnosno promicanje partikularnih interesa kroz demokratsko odlučivanje. U zajednici u kojoj većinu građana čine slabo obrazovani radnici, uvođenje jednakog prava glasa moglo bi lako dovesti do jednostavnog preglašavanja neistomišljenika i donošenja odluka koje štete pripadnicima manjine, ali i cijeloj zajednici. Uvođenje nejednakog prava glasa osigurati će, po Millu, da niti jedna grupa građana ne može samovoljno donositi političke odluke bez da raspravlja i ulazi u kompromise s manjinskim grupama. Drugi, epistemički argument ne nastoji direktno zaštititi manjinske grupe od preglašavanja u demokratskom procesu, već polazi od ideje kako razlike u epistemičkim i moralnim sposobnostima (koje po Millu iščitavamo iz različitih stupnjeva obrazovanja građana, ili iz složenosti poslova koje obavljaju) zahtijevaju nejednaku distribuciju političkoga utjecaja (Mill 1977a). Oba se argumenta treba interpretirati konsekvencijalistički: ukoliko demokratsko odlučivanje postane puko preglašavanje manjine, te ukoliko demokratske procedure ne pronađu način da iskoriste epistemičke sposobnosti manjega broja dobro obrazovanih građana, rezultati tih procedura bit će substantivno loše političke odluke koje će dovesti do loših posljedica za cijelu političku zajednicu.¹⁰

Teoretičari koji ukazuju na paternalističku argumentaciju u Millovu opravdanju višestrukoga prava glasa problem vide u epistemičkome argumentu: „Možemo ugrubo uzeti [prvi] cilj [zaštitni argument] kao istovjetan cilju sprečavanja kršenja prava manjine i spremno zaključiti kako je ograničavanje slobode većine kako bi se zaštitila manjina jasno nepaternalističko. [Drugi] cilj [epistemički argument], međutim, izgleda jasno paternalistički. Opasnost od koje se njime nastoji zaštititi su loše politike do kojih dolazi kada neobrazovana većina nastoji promicati svoje interese

¹⁰ Za više o strogo konsekvencijalističkoj interpretaciji Millove političke filozofije, te o epistemičkom argumentu kojime Mill opravdava uvođenje višestrukog prava glasa videti Estlund (2003), Peter (2014), Wolff (2016) i Cerovac (2016a, 2016b).

kroz demokratske procese“ (Arneson 1982: 56). Prema ovoj interpretaciji, Mill može ostati dosljedan antipaternalist i zadržati prijedlog višestrukoga prava glasa samo ukoliko odustane od epistemičkoga argumenta i ideje da bi bolje obrazovanje trebalo povlačiti veći politički utjecaj u procesima demokratskog odlučivanja. Međutim, epistemički argument predstavlja bitan dio Millove teorije, pogotovo u njezinom izraženome instrumentalističkom shvaćanju od kojega ovaj rad polazi. Odustati od epistemičkog argumenta Millu je vrlo teško budući da istom daje primarnu ulogu u opravdanju višestrukog prava glasa. Zato Mill piše kako „ne preporuča višestruko pravo glasa kao nešto nepoželjno što se može opravdati i tolerirati kao privremena mjera da bi se spriječilo veće zlo“ (primjerice, klasno zakonodavstvo). Umjesto toga, Mill naglašava kako „na jednako pravo gleda kao na nešto samo relativno dobro, ali u načelu pogrešno, zato što polazi od krivog standarda i ima loš utjecaj na promišljanje glasača“ (Mill 1977a: 478). Sasvim je smisleno reći kako Mill uvodi višestruko pravo glasa iz epistemičkih razloga, kako bi osigurao što bolje i ispravnije političke odluke, odnosno što bolje rezultate političkih procesa. Međutim, snažnim oslanjanjem na drugi (epistemički) argument Mill ponovno postaje meta kritičara koji mu zamjeraju uvođenje paternalizma.

Milla možemo pokušati obraniti ističući kako političke odluke utječu na sve građane, tako da višestruko pravo glasa služi kao mehanizam koji štiti prava manjina. Naposljetku, do kršenja prava manjina može doći i bez postojanja sebičnih interesa većine – prava manjine može kršiti i dobronamjerna, ali neobrazovana i nekvalificirana većina koja donosi loše zakone i javne politike. Mill i sam piše da: „Nema nikakvog razloga da primijenimo ovu doktrinu [o nejednakom političkom utjecaju] na slučajeve koji se mogu smatrati individualnim i privatnim stvarima pojedinca. U slučajevima koji se tiču samo jedne od dvije osobe, ta je osoba slobodna slijediti svoje mišljenje, neovisno o tome koliko je druga osoba mudrija od nje. Ali što kada govorimo o stvarima koje se jednako tiču obje osobe: kada, ukoliko neznanica ne odustane od svog mišljenja, mudrac mora odustati od svoga? Koji je od modela odlučivanja u najboljem interesu obje osobe, te najprikladniji općenito?“ (Mill 1977a: 474) U slučajevima u kojima se odluke tiču samo jedne osobe, ta osoba ima puni autoritet da ih donosi neovisno o mišljenju drugih. Međutim, u slučajevima u kojima se odluke odnose na više osoba, među kojima postoji neslaganje oko toga što je najbolje učiniti, kao i razlike u stupnju obrazovanja, Mill smatra kako se odlučivanje ne može svesti na jednostavnu proceduru obilježenu načelom jedna osoba – jedan glas. Kada trebamo donijeti odluku koja jednako utječe na sve i ne možemo izbjeći scenarij u kojem će barem neki građani biti prisiljeni prihvatiti odluku s kojom se ne slažu, Mill smatra kako različiti stupnjevi epistemičke kvalificiranosti građana povlače različite razine političkog utje-

caja. Ako već ne možemo izbjeći da netko bude prisiljen prihvatiti odluku s kojom se ne slaže, onda bolje da se prisila vrši nad onima manje kvalificiranima (čak i ako ih brojčano ima umjereno više) nego nad onima više kvalificiranima (čak i ako ih ima brojčano umjereno manje).

Kritičari ovu ideju smatraju dubinski pogrešnom. Upravo iz nje izvire paternalizam zbog kojega se Milla proziva. „Ako se nečiji izbor mora odbaciti, [...] manje je paternalistički kada većina vrši prisilu nad manjinom nego kad manjina vrši prisilu nad većinom. Drugim riječima, ako je paternalizam loš, onda je više paternalizma gore, a manje paternalizma bolje. Kako god da definirali prisilu, možemo tvrditi da ima više prisile nad odraslim osobama, protiv njihove volje i za njihovo dobro, kada manji broj stručnjaka ima moć da izglasa javnu politiku koju smatraju korisnom za sve, uključujući i većinu građana koji se s njom ne slažu, nego kad većina građana ima moć izglasati javnu politiku koja se također smatra korisnom za sve, uključujući i manji broj stručnjaka koji se s njom ne slažu“ (Arneson 1982: 58).

Arnesonova je glavna teza kako više prisile (za opće dobro) znači i više paternalizma. Budući da će više ljudi biti prisiljeno prihvatiti odluku s kojom se ne slažu¹¹ u slučajevima kada je ona donesena procesom koji veći politički utjecaj daje manjini, Mill zagovaranjem višestrukog prava glasa zagovara određeni oblik paternalizma. Ukoliko želimo izbjeći paternalizam, odnosno ukoliko ga želimo svesti na najmanju moguću razinu, podržavat ćemo sustav s najmanje prisile (sustav u kojem je najmanji broj ljudi prisiljen prihvatiti odluku s kojom se ne slaže), a to je sustav koji zagovara jednaki politički utjecaj za sve građane (Arneson 1982). Svaka nejednaka distribucija političkog utjecaja (pa tako i Millov prijedlog višestrukog prava glasa) otvara mogućnost scenariju u kojem je veći broj ljudi prisiljen prihvatiti odluke s kojima se ne slaže nego što je to minimalno potrebno. Kritičari zaključuju kako ovo mora biti oblik paternalizma budući da se pozivanjem na epistemički kriterij (ispravnost odluka i kvaliteta posljedica) opravdava vršenje prisile nad većim brojem građana nego što bi bio slučaj kada bi svi građani imali jednaki politički utjecaj.

Iako je riječ o zanimljivome prigovoru, zadnji dio ovog rada dovodi u pitanje može li se ovaj prigovor uputiti Millovoj političkoj misli. U ranijim je dijelovima naglašeno kako Mill ne smatra svaki oblik ograničavanja slobode pojedinca neopravdanim. Možemo ograničiti slobodu pojedinca kada nanosi štetu drugima oko sebe, kao i kada (zbog prakticiranja te slobode) ne uspijeva izvršiti neku jasno pripisivu dužnost. Ove intervencije u slobodu pojedinca ne smatramo paternalističkima budući da ih ne

11 Pretpostavljamo da nije riječ o odlučivanju o pravima i slobodama manjina, nego o političkom odlučivanju kojim se stvaraju zakoni i javne politike usklađene sa sustavom liberalnih prava.

opravdavamo pozivanjem na dobrobit samog pojedinca, nego na štetu koju svojim djelovanjem pojedinac nanosi drugim pojedincima ili cijeloj zajednici. Može li se jednaka distribucija političkoga utjecaja dovesti u pitanje zbog potencijalne štete koju ovaj sustav donošenja odluka može nanijeti dobro obrazovanoj manjini? Možemo li reći da posjedovanjem i korištenjem jednakog političkog utjecaja neobrazovani građani krše neku od dužnosti koje imaju?

Ako Mill želi zadržati višestruko pravo glasa utemeljeno na epistemičkome (a ne samo na zaštitnome) argumentu, morat će potvrdno odgovoriti na barem jedno od dva ranija pitanja. U tome će mu značajno pomoći poznati koncept 'normativnoga pristanka' na politički autoritet (Estlund 2008).

Opće je prihvaćena teza kako pristanak koji osoba daje ponekad može biti nevaljan. Iz takvog pristanka ne slijede moralne dužnosti i prava koja bi slijedila iz valjanog pristanka. Primjerice, možemo se podvrgnuti autoritetu i pristati služiti osobu koja nam je zaprijetila vatrenim oružjem, no to ne znači da osoba ima moralno pravo zapovjedati nam niti da mi imamo moralnu dužnost slušati tu osobu. U tome je slučaju, kao i u nizu sličnih, naš pristanak nevaljan, i osoba koja nam je prijetila ne može se pozivati na moralnu dužnost koju imamo zato što smo ranije pristali. Međutim, i odbijanje pristanka ponekad može biti nevaljano.¹² Ukoliko se pred nama odvija teška prometna nesreća u kojoj ima ozlijeđenih, imamo moralnu dužnost pomoći im. Ukoliko je na poprištu nesreće prisutan liječnik (te nemamo razloga sumnjati u njegove kompetencije), imamo moralnu dužnost slijediti njegove upute, budući da znamo kako je to najbolji način da ispunimo svoju dužnost prema ozlijeđenima. Mi možemo odbiti liječnikov autoritet, ali izgleda da postoji nešto moralno problematično u tom činu. U ovom slučaju naše odbijanje pristanka je nevaljano. Za nas bi ne pristati na liječnikov autoritet bilo nemoralno budući da tim činom odbacujemo najbolje sredstvo za izvršenje naše dužnosti prema ozlijeđenima.

Postoji bitna razlika između nevaljanosti pristanka na autoritet liječnika u slučaju prometne nesreće, u kojoj su ozlijeđeni drugi građani, i u slučaju koji je vezan samo uz nas same. Iako je liječnik daleko kompetentniji od

12 Estlund pruža poznati primjer s čišćenjem garaže. Ukoliko je Alf u više navrata pomogao Betty očistiti njezinu garažu i prihvatio njezin autoritet prilikom čišćenja, izgleda da Betty ima moralnu dužnost pomoći Alfu u čišćenju njegove garaže kada on to zatraži, te prihvatiti u jednakoj mjeri njegov autoritet. Ukoliko Betty odbije prihvatiti čišćenje garaže i ne prihvati Alfov autoritet, možemo tvrditi da je Betty izostanak pristanka nevaljan. Ona i dalje ima moralnu dužnost pomoći Alfu (i prihvatiti njegov autoritet prilikom čišćenja garaže), i činjenica da nije dala stvarni pristanak ne umanjuje njezinu dužnost, pa tako ni Alfov autoritet. Naravno, ovo ne implicira da Alf ima legitimitet natjerati Betty na čišćenje garaže, ali i dalje ostaje da Betty krši neku moralnu dužnost koju ima prema Alfu. Za detaljnije objašnjenje normativnog pristanka videti Estlund (2005) i Estlund (2008).

mene za donošenje ispravnih odluka o mom zdravlju, puka kompetencija ne daje mu nikakav autoritet nad mnom. Ovo je primjer koji je lako povezati s Millovom argumentacijom u *O slobodi*. Čak i ako su drugi stručniji od nas, oni ne mogu imati autoritet nad nama kada govorimo o stvarima koje se tiču samo nas.¹³ Ukoliko odbijam svoje liječenje od neke nezarazne bolesti (rak, kardiovaskularne bolesti, dijabetes) i pri tome ne predstavljam opasnost za druge, nemam moralnu dužnost prihvatiti autoritet liječnika (iako bi to bilo prudencijalno). Međutim, ukoliko se nalazim na poprištu nesreće i način mog postupanja će utjecati na druge, slično kao u demokratskom odlučivanju u *Razmišljanjima o predstavničkoj vlasti*, imam jasnu dužnost pomoći ozlijeđenima. U tom je slučaju za mene moralno pogrešno odbaciti autoritet liječnika – moje bi nedavanje pristanka u ovom slučaju bilo nevaljano.

Prema tome, ukoliko osoba ima neku moralnu dužnost, stručnjak može imati legitimni autoritet nad tom osobom budući da samo slijedeći njegove upute osoba može ispuniti svoju dužnost. No možemo li tvrditi da prilikom sudjelovanja u procesima političkog odlučivanja imamo neku jasnu dužnost prema drugima koji će biti zahvaćeni odlukom koju donesemo? Ukoliko takva dužnost postoji, Millov epistemički argument za uvođenje višestrukog prava glasa neće biti paternalističke naravi. Naime, uvođenje nejednake distribucije političkog utjecaja (i prisiljavanje većine da prihvati odluku manjine, kako bi problem postavio Arneson) opravdat ćemo pozivanjem na neku dužnost koju imaju svi građani, bili oni pripadnici većinske ili manjinske grupe.

Mill nigdje nije eksplicitno napisao o kojoj je dužnosti riječ, no može se zaključiti, kako Mill smatra, da, kada donosimo odluke koje se tiču i drugih, imamo jasnu moralnu dužnost koristiti epistemički najbolje procedure donošenja odluka.¹⁴ Mill pri tome ne smatra da je vladavina male skupine stručnjaka epistemički najbolja procedura za donošenje odluka, kao što ne smatra ni da će potpuno jednaka distribucija političkog utjecaja dovesti do epistemički najboljih rezultata.¹⁵ Umjesto toga, predlaže

13 Riječ je o poznatoj 'stručnjak-šef grešci' koju uvodi Estlund (2008), a njezine implikacije kvalitetno obrađuju (dolazeći do bitno različitih zaključaka) Zelić (2012) i Brennan (2017).

14 Isto vrijedi i za opravdanje naše dužnosti da slušamo upute liječnika kada pokušavamo spasiti ozlijeđene u nesreći. Mi imamo dužnost slijediti proceduru donošenja odluka za koju možemo očekivati da će najbolje dovesti do ispunjenja naše dužnosti prema ozlijeđenima. Slušanje uputa liječnika je procedura donošenja odluka kojom bolje ispunjavamo našu dužnost, svakako bolje nego da odluke donosimo sami ili da ih donosimo demokratski, u uvjetima potpune jednakosti političkog utjecaja.

15 James Mill (2015) i Jeremy Bentham (1988) kreću od ideje kako je egalitarno-demokratska procedura odlučivanja ujedno i ona u kojoj će biti zadovoljeni interesi najvećeg broja građana i izbjegnuto promicanje 'mračnog interesa' vladodržaca. Mill (1977a) se ne slaže: većina može biti u krivu oko svog dugoročnog interesa (što naglašava Anschutz 1969), no kada bi stao na

miješani sustav u kojemu će politički utjecaj biti nejednako distribuiran, tako da politički sustav istovremeno uzima u obzir mišljenja svih građana (uvažava epistemičku vrijednost različitih perspektiva), ali i daje veću ulogu u odlučivanju onima bolje obrazovanima (uvažava epistemičku vrijednost stručnjaka).

Ovaj miješani sustav donošenja odluka treba, prema Millu, imati epistemičke kvalitete koje svi građani mogu percipirati. Drugim riječima, kao i u slučaju normativnog pristanka na autoritet liječnika kada pomažemo ozlijeđenoj osobi u prometnoj nesreći, stručnost koja dokida egalitarnu distribuciju političkog utjecaja, kao i epistemička kvaliteta same procedure, moraju biti javno dostupni i shvatljivi svim građanima. Samo tako ideja normativnog pristanka može imati dovoljnu snagu da opravda prijedlog višestrukog prava glasa. Mill je ovdje dosta jasan: „Nužno je da ovaj veći [politički] utjecaj bude dodijeljen na temeljima koje svi mogu razumjeti, i koje svi percipiraju kao pravedne“ (Mill 1977a: 474); „[Razlike u glasačkoj moći] nisu donesene arbitrarno, nego su takve da ih mogu shvatiti i prihvatiti svi opće savjesti i razumijevanja. Utemeljene su tako da ne budu nužno odbojne ničijem shvaćanju pravednosti“ (Mill 1977a: 476). Mill je uvjeren kako razina stečenog obrazovanja i složenost poslova koje netko obavlja predstavljaju temelje za dodjelu nejednakog političkog utjecaja koje svi mogu vidjeti kao pravedne. Naravno, možemo ovo uvjerenje dovesti u pitanje, no to ne mijenja činjenicu da je Mill vjerovao kako postoji javno opravdanje nejednake distribucije političke moći, na kojem počiva i ideja normativnog pristanka. Ako svi mogu vidjeti neku proceduru donošenja odluka kao epistemički najkvalitetniju, kada provodimo zakone i odluke koje ograničavaju slobodu nekih pojedinaca (koji se s tim odlukama sadržajno ne slažu) dužni smo, onda, biti sigurni da su te odluke donesene epistemički najboljom dostupnom procedurom. Protivljenje (nedavanje pristanka) onih koji se ne slažu s rezultatima takve procedure nevaljano je. To, naravno, ne znači da oni moraju odustati od svog vjerovanja (kao što bi tražio Rousseau), nego samo da moraju prihvatiti politički autoritet tako donesene odluke.

Ovim se radom ne tvrdi kako je Millov model demokracije, obilježen prijedlogom višestrukoga prava glasa, ujedno i epistemički najbolji oblik donošenja odluka.¹⁶ Dovoljno je ustvrditi kako ga je Mill takvim smatrao.

ovome J. S. Mill bi uistinu bio paternalist. Međutim, budući da većina donosi zakone i odluke koji utječu na i ograničavaju slobodu manjine, slučaj je bitno drugačiji. Ukoliko će doći do ograničavanja slobode, bitno je da do toga dođe na temelju epistemički najpouzdanije procedure. Za razliku od Bentham i svog oca, Mill ne smatra da demokracija obilježena univerzalnim i jednakim pravom glasa ima tu instrumentalnu epistemičku vrijednost.

16 Štoviše, većina zastupnika epistemičke demokracije smatra kako se prijedlog višestrukog prava glasa može odbaciti na epistemičkim temeljima. Za detaljniju argumentaciju videti Estlund (2003. i 2008).

Naime, ako građani imaju dužnost koristiti epistemički najbolju proceduru kada donose političke odluke koje utječu i na druge (koji se s tim odlukama ne slažu), te ako je demokracija obilježena višestrukim pravom glasa najbolja procedura donošenja odluka, onda, prigovor paternalizma postaje isprazan. Mill je možda bio u krivu oko epistemičkih vrlina prijedloga višestrukog prava glasa, ali i dalje stoji da opravdanje ovog prijedloga nije utemeljeno u paternalističkim idejama, već na dužnosti koju imamo prema drugima kada donosimo odluke koje na njih utječu (ograničavaju njihovu slobodu) i s kojima se oni ne slažu.

V.

Ovaj rad zaključujem pregledom nekoliko temeljnih ideja koje pokazuju zašto Millov prijedlog višestrukoga prava glasa, odnosno nejednaka distribucija političkog utjecaja koju zagovara u *Razmišljanjima o predstavničkoj vlasti*, nije u sukobu s antipaternalizmom koji Mill zagovara u *O slobodi*. (i) Mill smatra kako je demokracija obilježena višestrukim pravom glasa epistemički i instrumentalno najbolja procedura odlučivanja. Ona najbolje zadovoljava dva kriterija dobre vlasti, te u konačnici dovodi do najboljih političkih odluka i najboljih rezultata. (ii) Kada donosimo političke odluke koje će, osim na nas, utjecati i na druge (koji se sa sadržajem tih odluka ne slažu) imamo dužnost koristiti epistemički najbolju proceduru među dostupnim procedurama odlučivanja, te prihvatiti rezultate koje takva procedura proizvodi. (iii) Budući da imamo dužnost prihvatiti epistemički najbolju proceduru (i njezine rezultate) kada donosimo odluke koje utječu i na druge (koji se s njima ne slažu), ona je podržana našim normativnim pristankom (bilo bi nemoralno ne prihvatiti je). (iv) Budući da je procedura prihvaćena (i opravdana) normativnim pristankom utemeljenim u našim dužnostima prema drugima, ona ne mora biti opravdana na paternalističkim temeljima. Prema tome, nema sukoba između Millove političke misli u *Razmišljanjima o predstavničkoj vlasti* i *O slobodi*. Mill u oba dijela ostaje vjeran antipaternalističkim idejama po kojima je toliko poznat.

LITERATURA

- Anschutz, R. P. 1969. *The Philosophy of J. S. Mill*. Oxford: Clarendon Press.
- Arneson, R. 1982. "Democracy and Liberty in Mill's Theory of Government". *Journal of the History of Philosophy* 20 (1): 43–64.
- Baccarini, E. 1993. *Sloboda, demokracija, pravednost: Filozofija politike J. S. Milla*. Rijeka: Hrvatski kulturni dom.
- Baccarini, E. 2013. "John Stuart Mill". U Kulenović, E. (ur.). *Moderna politička teorija*. (291–330). Zagreb: Fakultet političkih znanosti u Zagrebu.

- Baccarini, E. and Ivanković, V. 2015. "Mill's Case for Plural Voting and the Need for Balanced Public Decisions". *Prolegomena* 14 (2): 137–156.
- Bentham, J. 1988. *The Principles of Morals and Legislation*. London: Prometheus Books.
- Berger, F. R. 1984. *Happiness, Justice, and Freedom. The Moral and Political Philosophy of John Stuart Mill*. Berkeley: University of California Press.
- Brennan, J. 2017. *Against Democracy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Brink, D. 2013. *Mill's Progressive Principles*. Oxford: Clarendon.
- Cerovac, I. 2016a. "Plural Voting and J. S. Mill's Account of Democratic Legitimacy". *Croatian Journal of Philosophy* 16 (46): 91–106.
- Cerovac, I. 2016b. "The Role of Experts in a Democratic Society". *Journal of Education, Culture and Society* 7 (2): 75–88.
- Claeys, G. 2013. *Mill and Paternalism*. New York: Cambridge University Press.
- Cohen-Almagor, R. 2012. "Between Autonomy and State Regulation: J. S. Mill's Elastic Paternalism". *Philosophy* 87 (4): 557–582.
- Estlund, D. 2003. "Why not Epistocracy?" In Reshotko, N. *Desire, Identity and Existence: Essays in Honour of T. M. Penner*. New York: Academic Printing & Pub.
- Estlund, D. 2005. "Political Authority and the Tyranny of Non-Consent". *Philosophical Issues* 15: 351–367.
- Estlund, D. 2008. *Democratic Authority*. New Jersey: Princeton University Press.
- Feinberg, J. 1989. *The Moral Limits of the Criminal Law: Harm to Self*. New York: Oxford University Press.
- Garforth, F. W. 1980. *Educative Democracy. John Stuart Mill on Education in Society*. New York: Oxford University Press.
- Gaus, G. 2009. "State Neutrality and Controversial Values in On Liberty". In Ten, C. L. (ed.). *Mill's On Liberty. A Critical Guide*. New York: Cambridge University Press.
- Gray, J. 1983. *Mill on Liberty. A Defence*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hudlin, C. V. 1985. *Antipaternalism and John Stuart Mill. A Thesis Submitted in partial fulfilment of the Requirements of University of Oklahoma for the Degree of Doctor of Philosophy*. Norman: The University of Oklahoma.
- Macpherson, C. B. 2011. *The Life and Times of Liberal Democracy*. New York: Oxford University Press.
- Mill, J. 2015. *An Essay on Government*. New York: Cambridge University Press.
- Mill, J. S. 1977a. *Considerations on Representative Government*. Toronto: University of Toronto Press.

- Mill, J. S. 1977b. *Thoughts on Parliamentary Reform*. Toronto: University of Toronto Press.
- Mill, J. S. 1977c. *Essays on Politics and Society: Part I*. Toronto: University of Toronto Press.
- Mill, J. S. 2002. *Utilitarianism*. London: Hackett Publishing Company.
- Mill, J. S. 2008. *On Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Peter, F. 2014. "Political Legitimacy". In Zalta, E. N. (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2014 Edition). Stanford University Press.
- Primorac, I. 1986. „Millova obrana slobode“. *Filozofska istraživanja* 16 (2): 549–565.
- Ravlić, S. 2001. *Poredak slobode: Politička misao Johna Stuarta Milla*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Sandel, M. J. 2009. *Justice: What's the Right Thing to Do?* New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Sturgis, D. 2005. "Is Voting a Private Matter?" *The Journal of Social Philosophy* 36: 18–30.
- Ten, C. L. 1980. *Mill on Liberty*. Oxford: Clarendon Press.
- Wolff, J. 2016. *An Introduction to Political Philosophy*. New York: Oxford University Press.
- Zelić, N. 2012. *Ideja javnog uma. Neobjavljena doktorska disertacija*. Sveučilište u Rijeci, Hrvatska.

SUMMARY

ANTIPATERNALISM AND PLURAL VOTING PROPOSAL
IN J. S. MILL'S POLITICAL PHILOSOPHY

The appeal to inconsistency, which is sometimes raised against J. S. Mill's political philosophy, takes various forms, and this paper focuses on the appeal to inconsistency between antipaternalism promoted in *On Liberty* and paternalistic justification of democracy and plural voting proposal introduced in *Considerations on Representative Government*. The paper characterizes Mill as a democratic instrumentalist and emphasizes that Mill's justification of educational role of democracy and the epistemic value of plural voting proposal need not be grounded in paternalistic ideas. By combining Mill's claim that the government can intervene and limit the freedom of an individual when she is performing an action by which a distinctive duty she has towards others is violated with Estlund's idea of political justification through normative consent, the paper shows that Mill's justification of democracy (and of plural voting proposal) can be grounded in duties we have towards others, and not in paternalism.

KEY WORDS: paternalism, plural voting proposal, normative consent, democratic instrumentalism, epistemic democracy, Mill, Arneson, Estlund.

POPULISTIČKI ODGOVOR NA DEMOKRATSKI DEFICIT

Mira Bogdanović
Zagreb

SAŽETAK

Novija literatura o populizmu uglavnom se koncentrirana na nedemokratski ili antidemokratski potencijal populizma. Inspiracija i argumentacija je u pravilu sa stajališta liberalne demokracije. Drugim riječima, ideološka i obranaška. Ali novi populizam dijeli nešto s liberalizmom. To je neprijateljstvo prema državi. Populizam ne postoji. Postoje samo populizmi. Svaki je populizam *sui generis*, situiran u konkretne povijesne okolnosti i odgovor na njih. Studije slučaja su na dnevnom redu, a iz njih se mnogo može naučiti. Tako povijesni pogled na stari populizam pokazuje naizgled paradoksalan rezultat: tradicija populizma u, na primjer, Argentini, vodila je demokratizaciji u liberalnom smislu. Novi populizam u Zapadnoj Europi, kako istraživači u raznim zemljama argumentiraju, reakcija je na krizu demokratskog ustroja zbog otuđenosti političkih kartela elita od potreba i interesa društvenih slojeva ugroženih novim formama modernizacije. Kako ovo nezadovoljstvo kanalizirati u forme koje će očuvati bit demokracije, pluralizma i tolerancije pitanje je sad. Na kraju krajeva, načelo *one man, one vote* obvezuje. Autori koji mimo ideoloških sudova ovome problemu posvećuju dužnu pažnju, inzistiraju na potrebi integracije osujećenih dijelova političke zajednice u politički sustav. Nizozemski politolog Cas Mudde zgodnom je dosjetkom stavio prst na bolno mjesto: populizam je neliberalni demokratski odgovor na nedemokratski liberalizam. Jaz između dobitnika i gubitnika društvenih promjena trebalo bi premostiti politikom koja gubitnike ne gura u naručje onih formi populizma koje graniče s fašizmom. Inkorporacija populističkih *toposa* u etablirane političke partije i njihove kartele nije lijek, već je to uzmak pred navalom populističke stihije. Problem ostaje otvoren, kako dalje? Represija, tolerancija, pluralizam ili nešto treće?

KLJUČNE RIJEČI: populizam *sui generis*, stranački karteli, nedemokratski liberalizam, demokracija

Populizam je izgleda nemoguće definirati bez zaleđine ideološke pozicije onoga koji definira. Tako je liberalni pogled na populizam vladajući pristup. Ideološka strast će se prerušiti u znanstveni pristup pa izvršiti nasilje nad povijesnim činjenicama. Lijep je primjer za to rad Nebojše Popova iz 1992.

gdje on, *newborn liberal*, povlači ravnu crtu između ljubitelja nacizma Dimitrija Ljotića i Slobodana Miloševića. Dakle, dva totalitarizma. Izvlačeći frazu *narod* u prvi plan, on će izbrisati sve razlike i proglasiti populističkim čak partizansko geslo „Smrt fašizmu – Sloboda *narodu*“. Kako Milošević, tako i oporba njegovu režimu je, prema Popovu, populizam. Jedino liberalna demokracija – kao norma – to nije. Da bi došao na ovu poziciju, Popov je prevalio dugačak ideološki put. Radikalni praxisovski ljevičar, žrtva sa sedam drugih kolega očišćenih iz Partije s Filozofskog fakulteta, godinama će kod partijskih foruma osporavati njihovu odluku, da bi našao mir u zagovaranju totalne privatizacije i uklanjanju svakog traga kolektivizma kao cilja tranzicije. Za tzv. građansku Srbiju karakteristično je oštro razdvajanje liberalne elite i populističke rulje (Popov 1993).¹

Dubravka Stojanović, na međunarodnoj konferenciji u Sarajevu travnja 2017. godine, pod naslovom *Srbija – avangarda populizma*, piše: „Konačno jedna stvar u kojoj je Balkan bio u prednosti u odnosu na Evropu! Populizam. Od kad se reč pojavila u masovnoj upotrebi, spremam se da Srbiju, a možda i ceo Balkan, proglasim avangardom populizma. Da pokažem da i mi u nečemu prednjačimo, da i mi možemo nekome da objasnimo šta im se sprema, šta vi, *latecomersi*, treba da očekujete, kako da postupate! Kakav moćan osećaj!“ (Stojanović, 2017) Za nju je populizam srpski radikalizam Svetozara Markovića, Nikole Pašića, realni socijalizam, samoupravljanje, režimi Miloševića i Vučića. Izgleda da do avangardne Srbije nije doprla vijest da populizam cvijeta u uzornim liberalnim demokracijama. Tamo postoji (neo)liberalni autohtoni populizam – npr. u Nizozemskoj, Italiji, Norveškoj. Usvajivši bez kritičke distance opus Latinke Perović, prema kojem se Srbija od 1878. nadalje vrti u krugu kolektivizma, egalitarizma, siromaštva, tradicionalizma, Stojanović se dohvatila pomodne fraze „populizam“ kao kategorije koja opisuje oko dvjesto godina srpske i balkanske povijesti, te zamijenila analitički pristup jednom formulom – populizam. Tako ona podsjeća na Molièreovog junaka Monsieura Jourdainea koji odjednom otkriva da je cijeli život govorio u prozi.

I srbijanski su se libertarijanci oglasili na temu populizma. Njima je trn u oku država socijalnog staranja, velika javna potrošnja, oni dovode u blisku vezu Rooseveltov *New Deal* s fašizmom, a uvode pojam totalnog populizma koji je istovremeni napad na sve elemente postojećeg liberalnog sistema. Primjeri su boljševizam i nacizam (Nikolić 2017, 7–8). Oni su samo eksplicitno rekli ono što su Popov, Stojanović i mnogi drugi tek natuknuli.

1 Videti također njegovu knjigu dokumenata o borbi praxisovaca za povratak u krilo Partije *Contra fatum: Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968–1988* (Popov, 1989). O liberalnom obratu Nebojše Popova pisala sam opširnije na drugom mjestu (Bogdanović 2015).

Pionirski zbornik Ernesta Gellnera i Ghițe Ionescu (Londonska konferencija 1967) ima za povod također ideološku zabrinutost zbog već tad opaženog širenja populizma u antikolonijalnim revolucijama, komunističkom svijetu, ali i u liberalnim demokracijama. Konferencija nije puno pridonijela razjašnjavanju problema, a ista pojmovna zbrka vlada i danas: da li se radi o ideologiji(ama), pokretu ili oboma, mentalitetu koji se stalno ponovno vraća u raznim povijesnim ili geografskim kontekstima, jednom sindromu, da li je to fenomen političke psihologije (ili patologije koja se ispoljava u maniji gonjenja), ili pak osobena forma negativizma? I mnoga druga još uvijek otvorena pitanja (Ionescu i Gellner 1970). Danas je situacija drugačija: populizam je na usnama svakoga tko se bavi politikom. Preostaje jedan kameleonski politički fenomen, kojemu je teško naći zajednički nazivnik a da se njegova bit *sui generis* ne ošteti i promaši sama bit populizma. Populizam nema svoju Kominternu koja propisuje ideologiju i ustroj pokreta.

Cas Mudde i Cristóbal Kaltwasser (2017) nastoje izbjeći fetišizam idealizirane liberalne demokracije u kojoj je populizam strano tijelo karakterističan za navedene predstavnike ideološkog liberalizma. Ovi autori populizam situiraju baš u kontekst liberalne demokracije, a ovaj izbor je određen prije empirijom i teorijom nego ideologijom. Teorijski je najfundamentalnije jukstapozicionirati populizam i liberalnu demokraciju, a ne demokraciju kao takvu ili bilo kakav drugi model demokracije. Empirijski najrelevantniji populistički akteri vrše mobilizaciju unutar liberalno-demokratskog okvira, tj. sustava koji *već jest* ili *nastoji postati* liberalnom demokracijom. Oni ne misle da je liberalna demokracija savršena, niti da je bilo koji drugi sistem po definiciji nedemokratski. A njihov je pristup, uvjereni su, primjenljiv i izvan toga konteksta (Mudde i Kaltwasser 2017, 1–2). Oni se pitaju da li je (i kakva je) ideologija populizam da bi analizirali njegove konkretne pojavne forme. Polazište im je da je populizam, za razliku od razvijenih, koherentnih ideologija, poput socijalizma, fašizma i liberalizma, rasplinuta ideologija koja se lako daje prilijepiti uz razvijene ideološke sustave, te tako proizvesti lijevi ili desni pokret. Pozitivno je u ovoj viziji što populizam kao rudimentarnu ideologiju oštro razlikuju od fašizma i socijalizma, koji su za ideološke obranaše isto. Jovo Bakić će njihovu poziciju sažeti mišlju da je populizam u biti „borbeni pojam koji koriste konzervativni liberali i njima skloni politikolozi, sumnjičavi prema ideji narodnog suvereniteta, tj. radikalnoj demokratiji i savremenoj levici. Njime se izražava negativan i potcenjivački odnos prema *populusu*, tj. narodu u smislu svetine jer populista isključivo eksploatiše niske strasti, neostvarive želje, predrasude i strahove društveno neizdiferencirane mase, radilo se o nacionalnim, socijalnim, ksenofobičnim ili nekim drugim” (Bakić 2013). Zato je umjesno upitati se je li Vučić populist. Ako je

po rutinskoj teoriji narod uzvišen, onda on nije populist. Prije bi se moglo reći da je liberal, jer provodi neoliberalne mjere, a istim pogrđama kao Nebojša Popov i Latinka Perović časti narod (Bogdanović 2016).²

U pravu su autori kad u populizmu traže ono što je bit isključivo populizma, eliminiranjem sastojaka koje on dijeli s drugim političkim projektima. Dakle, što je čist populizam, bez miješanja sa strane? Da li je populizam „tanka” ideologija koja univerzalno vrijedi, kako misle Mudde i Kaltwasser, ili je koncept ideologije nekoristan za shvaćanje populizma, kako misli Bakić, koji poistovjećuje populizam i demagogiju? I to pridonosi konfuziji. Tu nailazimo na nekoliko problema. Kad sve primjese – klijentelizam, mržnju prema elitama, karizmu, demagogiju, mobilizaciju, manipulaciju, nacionalizam, antisemitizam, ksenofobiju, rasizam, eliminiramo, što onda preostaje? Ipak populizam *sui generis*. Jer, što imaju zajedničkoga povijesne forme s današnjim formama populizma? Već su i stare forme, koje se navode i prikazuju u pregledima nespojive. Na primjer: narodnjaštvo u carskoj Rusiji i američki populizam krajem 19. stoljeća nemaju ništa zajedničkog, osim ruske i engleske riječi koja znači narod. Dakle, postoji masa autohtonih populizama kad se situacija za njihov uzgoj pojavi. Što ima npr. Lega Nord s norveškim populizmom? Mislim da je opravdano rusko narodnjaštvo sasvim brisati sa popisa, jer je populizam nešto što dolazi odozdo, na manipulativni način koristi nezadovoljstvo, prikraćenost i izopćenost iz kartelizirane politike. Jest da je za ruske narodnjake narod dobar, ali se on nije odazvao na krik intelektualnih misionara, već su ih ruski kmetovi denuncirali tajnoj policiji. Traženje zajedničkih karakteristika populizma s ciljem otkrivanja zajedničke ideologije uzaludan je posao. Nužno za adekvatan pristup populizmu je uvijek imati na umu povijesni kontekst u konkretnim sredinama. Zato su povijesne paralele posve sterilne. Važnije je istraživanje zajedničkih crta političke scene nastupom neoliberalne ideološke hegemonije. Gubitak moći ranijih političkih formacija, topljenje vjernosti svojoj tradicionalnoj partiji, porast broja dezorijentiranih lutajućih glasača.

Referendum je važan sastojak populističke, uvjetno rečeno, ideologije. Ali zrelo odlučivanje, kako piše Ivan Janković u abolicionističkoj knjizi o smrtnoj kazni, nije lako: „Javno mnjenje čiji bismo glas bili skloni da poslušamo mora da bude *obavešteno* i *prosvećeno*. Ako neko podržava smrtnu kaznu zbog njenog preventivnog dejstva, on mora biti obavješten o rezultatima naučnih istraživanja o tom pitanju. S druge strane, ne može se uvažiti odlučivanje zasnovano na predrasudama ili na moralnim sudovima koji su ispod dostignutih civilizacijskih normi” (Janković 1985, 46). Ovaj načelni stav vrijedi za sva pitanja na koja populizam u praksi nudi

2 O političkoj antropologiji u djelu Latinke Perović opširno sam pisala u: Bogdanović, Mira (2016).

svoje rješenje. Komu je u interesu da manipulira neobaviještenim i neprosvijetljenim pukom?

Dosad sam jak naglasak stavila na negativnu i neutralnu percepciju populizma. Manje je u cirkulaciji njegova pozitivna percepcija. Noam Chomsky i Jakob Augstein s ljevice analiziraju populizam. Chomsky konstatira da su tradicionalne političke institucije u zadnje vrijeme „ugrožene naletom nečega što se naziva 'populizmom'. Taj termin se koristi prilično neodređeno da bi se opisao talas nezadovoljstva, besa i prezira prema institucijama koje su bile na čelu neoliberalne ofanzive, što je dovelo do stagnacije za većinu i spektakularne koncentracije bogatstva u rukama malobrojnih”. Sve je prepušteno tržištu kao najučinkovitijem zaštitniku osobnih sloboda, a korporacije na koje glasači nemaju nikakav utjecaj vladaju ekonomijom. Tako u SAD, ali: „Demokratija se još direktnije suzbija u Evropi: tamo je donošenje ključnih odluka prepušteno trima institucijama – MMF, ECB i EK – čiji predstavnici ne izlaze na izbore, a račune polažu bankama i kreditorima iz severnih zemalja.” Posljedica je atomizacija društva, postoje samo pojedinci usporedivi s vrećom krumpira, a alternativu „lažnom” Trumpovom populizmu Chomsky vidi u nastanku „jedne istinski 'narodne partije' čiji je birački blok stvarno biračko telo zemlje, sa načelima i vrednostima koje zavređuju poštovanje” (Barsamian 2017). Slično tomu Jakob Augstein: „Populizam sam po sebi nije loš. Loš je samo loš populizam. (...) Uspeh desnog populizma je veliki zato što se odnosi na realne probleme” (Eigenmann 2017). Augstein drži da je svaka politika populistička djelatnost te da desnom populizmu treba suprotstaviti lijevi. Takav bi populizam trebao podvrgnuti kritici vladajući model ekonomije, dovesti do „emancipacije od ekonomije koja ljudima ukida mogućnost izbora i dostojanstvo”. On govori: „Levica se politički organizuje protiv jakih, a desnica protiv slabih” (Eigenmann 2017). Populističko je u lijevom populizmu direktno obraćanje građanima s prijedlogom novog društvenog ugovora. Tu sličnost prestaje.

Ako narodnu suverenost uzmemo za samu bit liberalne demokracije, onda je populizam legitimna pojava, ali je i bezobrazno neželjeno dijete kojega se otac odriče. A što je alternativa? Vladavina elite, kojoj nije u interesu da neodgojeni pubertetlija kvari sreću. Pa zar elite u percepciji naroda nisu i pokvarene, jer od njihovog djelovanja u interesu naroda narod nije imao puno koristi? Pa se narod okreće švindlerima, a etabrirana politika onda zvoni na uzbunu. Pri tomu etabrirane elite nemaju odgovor: zbunjene i prisiljene da vode istu politiku na vlasti i u opoziciji, postaju neuvjerljive. Nemaju alternativu, već se prilagođavaju novonastalom stanju. Znači održavanja *statusa quo*, koji vodi tzv. stabilokraciji.

Ovdje je od interesa slučaj norveškog populizma. Manje je poznato da u Norveškoj postoji uspješna populistička struja/pokret/partija još od

1970-ih. Začetnik je desni političar Anders Lange, čiji se program svodio na dvije točke: smanjenje poreza i pojeftinjenje alkohola, čime je sebi privukao klijente gornjih slojeva i radničke klase. Novi vođa Karl Ivar Hagen 1990-ih stvorio je čvrstu partijsku organizaciju i među svoje glasače uključio mladež, žene, kršćanske fundamentaliste uplašene islamskim imigrantima, protivnike države socijalnog staranja, sve one koji ne pripadaju tradicionalnim elitama. Vlastiti interes i egoizam zamijenio je tradicionalne solidariističke socijaldemokratske vrijednosti. Mislim da je taj populizam paradigma novog kameleonskog populizma, koji ilustrira savez donjih i gornjih slojeva koji naizgled dijele zajedničke muke, ali jednih je više, drugih manje, pri čemu malobrojniji profitiraju zbog demokracije, ali brojniji pate zbog interesa oligarhije. Možda će alkohol pojeftiniti, ali će se alkoholičari moći jeftinije napijati da bi zaboravili ono što su im oligarsi priskrbili da glasaju za njih. Upravo bi populistička politika Hagenove Napredne stranke najžešće pogodila deprivilegirani dio naroda, čijim se zaštitnikom lažno predstavlja. Druge partije nisu na nacionalnoj razini pokazale sposobnost da svoju politiku prezentiraju na razumljiv način. Napredna partija (sad u koalicionoj vladi s konzervativcima) živi od slabosti postojećih partija, a procesa formiranja volje odozdo prema gore nema (Einhart 2003).

Dijagnoza je postavljena. A kako odrediti terapiju, tko će biti doktori na terenu, ja ne znam. Želim otvoriti pitanja, odgovora nemam. Prije donošenja konačnih zaključaka, ako su takvi uopće mogući glede jedne fluidne protejske pojave poput modernog populizma, nužno je obaviti pripreme radnje: čišćenje pojma od naplavina populističke upotrebe populizma. Nužno je ustanoviti komponente koje su svojstvene modernoj demokraciji općenito i usredotočiti se na konkretne pojavne forme u konkretnim kontekstima s pogledom na genezu svakog populizma. To znači krenuti odozdo.

LITERATURA

- Bakić, Jovo. 2013. „Populizam ili demagogija u političkom životu Srbije?“ U Mladen Lazić i Slobodan Cvejić (ur.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI i Čigoja.
- Barsamian, David. 2017. Noam Chomski – intervju. *Peščanik.net* 10. 10. 2017. <https://pescanik.net/noam-chomsky-intervju/> Pristupljeno 5. studenoga 2017.
- Bogdanović, Mira. 2015. The Rift in the Praxis Group: Between Nationalism and Liberalism. *Critique*, 43 (3-4): 461–483. <http://dx.doi.org/10.1080/03017605.2015.1099850>.
- Bogdanović, Mira. 2016. *Elitistički pasijans. Povijesni revizionizam Latinke Perović – O nemislicama, nedomislicama, dvomislicama i besmislicama*. Zemun: Mostart.

- Eigenmann, D. 2017. Jakob Augstein – intervju. *Peščanik.net* 11. 5. 2017. <https://pescanik.net/jakob-augstein-intervju/> Pristupljeno 5. studenoga 2017.
- Ionescu Ghîta and Gellner Ernest (eds.). 1970. *Populism: Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Janković, Ivan. 1985. *Smrt u prisustvu vlasti: Smrtna kazna u Jugoslaviji i svetu*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Lorenz, Einhart. 2003. „Rechtspopulismus in Norwegen: Carl Ivar Hagen und die Fortschrittspartei“. In Hrg. Nikolaus Werz. *Populismus – Populisten in Übersee und Europa*, Wiesbaden GmbH: Springer Fachmedien, pp. 195–205.
- Mudde, Cas and Kaltwasser Rovira, Cristóbal. 2017. *Populism – A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Nikolić, Miloš. 2017. „Stvarnost hroničnog populizma – O zloupotrebi naroda i potrebi utvrđivanja uzroka populizma u Srbiji“. U Srđan Cvetković i dr. *Zloupotreba naroda: Priroda populizma u Srbiji*. Beograd: Libertarijanski klub Libek.
- Popov, Nebojša. 1989. *Contra fatum: Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968–1988*. Beograd: Mladost.
- Popov, Nebojša. 1993. „Srpski populizam od marginalne do dominantne pojave“. Beograd. *Vreme* Broj 135. www.vreme.com/cms/view.php?id=1112603 Pristupljeno 5. studenoga 2017.
- Stojanović, Dubravka. 2017. Srbija – avangarda populizma. *Peščanik.net* 27. 4. 2017. <http://pescanik.net/srbija-avangarda-populizma> Pristupljeno 5. studenoga 2017.

SUMMARY

POPULIST ANSWER TO THE DEMOCRATIC DEFICIT

The present populism research follows two major lines of inquiry: one is top down, the other bottom up. The first one focuses on distilled abstract traits of the phenomenon with an emphasis on common features. The second one concentrates on distinct features of *populisms* country wise in historical perspective. The first one maintains an undisguised liberal ideological bias and neglects populism as an (il)legitimate offspring of liberal democracy. The author argues that the second approach yields a deeper insight into the nature of contemporary populism as a by-product of the breakdown of traditional party politics.

KEY WORDS: populism *sui generis*, political party cartels, nondemocratic liberalism, democracy.

PRIJEVOD

RASTUĆI PRINOSI, PUTNA ZAVISNOST I ISTRAŽIVANJE POLITIKE¹

*Pol Pierson*²
Univerzitet Harvard

SAŽETAK

Politički procesi se u društvenim naukama sve više opisuju kao „putno zavisni“. Sam koncept se, međutim, obično primenjuje bez ozbiljnije razrade. U ovom članku se putna zavisnost kao društveni proces smešta unutar dinamike „rastućih prinosa“. Rekapitulirajući skorije radove iz oblasti ekonomije, predlažući širenje na političke odnose, tekst koji stoji pred vama pokazuje da procesi rastućih prinosa dominiraju, i da postoji valjana analitička osnova za istraživanje njihovih uzroka i posledica. Ispitivanje rastućih prinosa može da pruži rigorozniji okvir za razradu nekih od ključnih teza iznetih u skorijim istraživanjima u okviru istorijskog institucionalizma: posebno su važni specifični obrasci tajminga i vremenskog sleda; moguć je veoma širok opseg društvenih ishoda; krupne posledice mogu nastati iz relativno malih ili neplaniranih događaja; određeni pravci delovanja, kada se njima jednom krene, gotovo da postaju nepromenljivi i nepovratni; sledstveno, politički razvoj se određuje kroz kritične momente, koji oblikuju osnovne konture društvenog života.

1 Srpski prevod članka: Pierson, P. (2000). Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics. *American Political Science Review*, 94(2), 251–267. © American Political Science Association 2000, published by Cambridge University Press, preveden uz dozvolu nositelja izdavačkih prava za izvorni članak. Nositelj izdavačkih prava za srpski prevod je časopis Političke perspektive.

2 Paul Pierson je profesor na Harvard univerzitetu u Kembridžu. Starija verzija ovog teksta predstavljena je kao Žan Monet predavanje na Evropskom univerzitetском institutu u aprilu 1997. godine. Veoma sam zahvalan Endiju Rudaleviću i Džeremiju Vajnstajnu za istraživačku pomoć na ovom projektu, kao i nemačkoj Maršal fondaciji, Fondaciji Simon R. Gugenhajm i Centru za međunarodne poslove Voterhed za finansijsku podršku. Korisne komentare o ranijim verzijama ovog teksta dobio sam od mnogih ljudi, uključujući nekoliko dubokomislećih recenzenata za *American Political Science Review*. Zahvalnost dugujem Franku Baumgartneru, Davidu Kolijeru, Peperu Kulpeperu, Džefriju Fridenu, Danijelu Goldhagenu, Džekobu Hakeru, Piteru Holu, Alanu Džejkobsu, Margaret Levi, Robertu Mikiju, Endrjuu Moravščiku, Džerardu Munku, Aleku Stonu i Ketlinu Thelenu. Koristile su mi polemike na Harvardskom centru za evropske studije, Kolumbija univerzitetu, EUT-u, Centru za ekonomska istraživanja i nastavu, Univerzitetu u Kaliforniji u Berkliju, univerzitetu u Vašingtonu i Univerzitetu Jekl.

Politički procesi se u društvenoj nauci sve češće opisuju kao „putno zavisni“ (*path dependant*). Pozivanje na putnu zavisnost uočava se kako u klasičnim delima iz oblasti komparativnih studija, kakva je Lipsetova i Rokanova analiza evropskih partijskih sistema (Lipset & Rokkan 1967), tako i u skorijim analizama, kao što su studija o radničkom organizovanju u Latinskoj Americi (Collier & Collier 1991), proces građenja države u Evropi (Ertman 1996) i uporedni razvoj sistema zdravstvene zaštite (Hacker 1998). Pojam putne zavisnosti se uopšteno upotrebljava u svrhu potkrepljenja nekoliko ključnih tvrdnji: specifični obrasci tajminga i vremenskog sleda su važni; moguć je veoma širok opseg društvenih ishoda; krupne posledice mogu nastati iz relativno „malih“ ili neplaniranih događaja; određeni pravci delovanja, kada se jednom njima krene, gotovo da postaju nepromenljivi i nepovratni; politički razvoj se određuje kroz kritične momente koji oblikuju osnovne konture društvenog života (Collier & Collier 1991; Ikenberry 1994; Krasner 1989). Sve pomenute teze oštro su suprotstavljene dominirajućim modelima argumentacije i objašnjenja u političkoj nauci koji „velike“ ishode pravdaju „velikim“ uzrocima, naglašavaju prevalentnost jedinstvenih i predvidljivih političkih ishoda i sposobnost racionalnih delatnika da (posedujući resurse i ograničenja) kreiraju i primenjuju optimalna rešenja za probleme s kojima se suočavaju, a, na drugoj strani, podvlače nevažnost tajminga i vremenskog sleda. Ako se pokaže da je argument putne zavisnosti upotrebljiv u eksplicaciji ključnih oblasti političkog života, on bi mogao da uzdrma mnoge oblasti političkog istraživanja. Ovaj tekst tvrdi da to jeste slučaj.

Analizu započinjem opštom diskusijom o putnoj zavisnosti u težnji da razrešim neke važne nejasnoće. Nakon toga analiziram karakteristike svojevrstnih društvenih procesa, u ekonomiji poznatih kao „rastući prinosi“ (*increasing returns*), koji bi se mogli opisati kao samoodrživi ili procesi sa pozitivnim povratnim odgovorom (*positive feedback*). Prema nekim teoretičarima, rastući prinosi predstavljaju samo izvoriste putne zavisnosti; za druge, oni predstavljaju tek jedan od oblika putne zavisnosti. Fokus je upravo na procesima rastućih prinosa, kako zbog njihove ogromne društvene relevantnosti tako i usled činjenice da društveni naučnici (uprkos postojanju i širih koncepcija putne zavisnosti) počinju razvijati strožije argumente o uzrocima i posledicama rastućih prinosa. Dinamika rastućih prinosa obuhvata dva centralna elementa u intuitivnim predstavama koje analitičari imaju o putnoj zavisnosti. Prvo, rastući prinosi vrlo precizno pokazuju da se troškovi preusmeravanja sa jedne na drugu opciju, u određenim društvenim kontekstima, tokom vremena приметно uvećavaju. Drugo, i povezano sa prethodnim, oni stavljaju naglasak na pitanja tajminga i vremenskog sleda (*timing and sequencing*). Ova pitanja formativnih ili kritičnih momenata su po svom karakteru različita od kasnijih

perioda u kojima razmišljamo da pođemo divergentnim putevima. U procesima rastućih prinosa ne postavlja se samo pitanje *šta* se dešava, već i *kada* se nešto dešava. Problem redosleda događaja nalazi se u samom srcu analize.

U narednom odeljku opisujem razvoj argumentacije rastućih prinosa u disciplini društvenih nauka u kojoj je tom problemu posvećena najveća pažnja – u ekonomiji. Ovaj pregled upućuje na jednu širu mogućnost primene koncepta, čak i u oblastima za koje bi se smatralo da odbacuju ideju rastućih prinosa. Još važnije, upravo ekonomska analiza omogućava analitički najrazvijeniju raspravu o primeni koncepta rastućih prinosa. Ekonomisti ne samo da su razjasnili osnovne implikacije putne zavisnosti, već su i identifikovali mnoštvo specifičnih aspekata društvenog okruženja koji generišu takve procese.

Ekonomska rasprava priprema put za objašnjenje posebnih karakteristika politike. Umesto prostog preslikavanja standardnih argumenata iz oblasti ekonomske nauke na političke fenomene, moramo razmotriti oblasti političkog života koje zahtevaju modifikacije u primeni zaključaka o putnoj zavisnosti. Prikazaću kako su argumenti o rastućim prinosisima u istoj meri relevantni za razumevanje politike, koliko i za razumevanje drugih oblasti kojima se bavi društvena nauka. I zaista, faktori poput široko rasprostranjenog kolektivnog delanja u politici (*collective action*), centralne uloge formalnih, nepromenjivih institucija, mogućnosti korišćenja političke vlasti za produbljivanje razlika u moći, kao i izražena dvosmislenost mnogih političkih procesa i ishoda, čine ovaj domen društvenog života posebno podložnim delovanju procesa rastućih prinosa.

U poslednjem delu teksta razmatram način na koji ovi argumenti mogu doprineti političkoj analizi. Oni upućuju važnu opomenu olakom zaključivanju o nezaobilaznosti, „prirodnosti“ ili funkcionalnosti posmatranih ishoda. Kada se uzme u obzir sveprisutnost tvrdnji o efikasnim ili funkcionalnim elementima u politici, argument koji razvijam u ovom tekstu mogao bi da se shvati kao važan korektiv postojećim objašnjenjima. Još značajnije, argumenti o rastućim prinosisima opravdavaju napore za rastezanjem vremenskog horizonta političke analize. Oni mogu da preusmere pitanja koja politikolozi postavljaju tako što će doprineti snažnijem vrednovanju središnje uloge istorijskog procesa u proizvodnji varijacija u političkom životu. Oni, takođe, usmeravaju pažnju ka posebnim varijablama i nude obećavajuće pretpostavke o izvorima kako političke stabilnosti tako i političke promene u izvesnim političkim uređenjima. Na primer, argumenti o rastućim prinosisima naglašavaju potrebu razmatranja hipoteza koje u obzir uzimaju vremenski redosled, tj. mogućnost da poseban sled događaja ili procesa može biti ključni deo objašnjenja različitih ishoda. Konačno, prihvatanje implikacija putne zavisnosti može pomoći u usme-

ravanju politikologa ka realnim, moglo bi se reći skromnim, aspiracijama u pogledu mogućnosti dostizanja jednostavnosti i predvidljivosti u izučavanju politike.

PUTNA ZAVISNOST I RASTUĆI PRINOSI

Analitičari su sve skloniji da se pozivaju na koncept putne zavisnosti, ali retko jasno definišu šta pod tim misle. Upotreba tog koncepta u praksi oscilira između šire i uže koncepcije. Šire shvatanje upućuje na ulogu uzročnosti koju imaju prethodne faze u vremenskom sledu. Viljem Sjuel (Sewell 1996, 262–3), na primer, tvrdi da putna zavisnost podrazumeva „da će ono što se desilo u ranijoj tački vremena uticati na moguće ishode sleda dešavanja u kasnijim tačkama vremena“. Iz ovakvog viđenja tek bi se moglo izvoditi slabo, ne preterano korisno naglašavanje „važnosti istorije“, iako bi ono moglo imati i strožiji izraz. Uzmimo primer koji nudi Endruju Abot (Abbott 1983, 131). On kaže: sadašnji kapaciteti za angažovanje 40% potencijalnog članstva neke grupe značajno zavise od toga da li je prethodan nivo angažovanog članstva bio 100% ili 10%. Primećujemo da Sjuelova definicija putne zavisnosti ne uključuje nužno stav po kome je teško napustiti poseban put. Pre se tvrdi da ne možemo razumeti značaj određene društvene varijable ukoliko prethodno ne razumemo „kako se dotle stiglo“ – tj. kojim se putem išlo. Prethodni događaji koji su sledili jedni za drugim utiču na ishode i putanje, ali ne indukuju nužno nastavak kretanja u jednom pravcu. Zaista, put je važan upravo zbog toga što teži da izazove reakciju u nekom drugom pravcu.

Margaret Levi (1997, 28) je predložila alternativnu, užu definiciju:

Putna zavisnost, ukoliko uopšte nešto znači, mora značiti to da će, jednom kada neka država ili region krene u određenom pravcu, troškovi skretanja s tog puta biti veoma veliki. Doći će se do novih tačaka na kojima će biti moguće donositi odluke o skretanju, ali uvreženost postojećih institucionalnih aranžmana otežaće olaku promenu prvobitnog izbora. Simbolički gledano, za razumevanje teze o putnoj zavisnosti mnogo je bolje da zamislimo drvo, a ne put. Iz istog stabla izrasta mnogo različitih grana i grančica. Mada je moguće okrenuti se ili preći sa jedne na drugu granu – i to prevashodno zbog truljenja prve – grana na kojoj je penjač počeo i dalje je ista ona po kojoj se kreće.

Koncept putne zavisnosti, u kome prethodni koraci u jednom pravcu indukuju dalje kretanje u istom tom pravcu, sasvim odgovara ideji rastućih prinosa. U procesu rastućih prinosa verovatnoća daljeg kretanja jednim putem uvećava se sa svakim pojedinačnim korakom na tom putu. To se dešava zbog toga što, u poređenju sa drugim mogućim opcijama, *relativne* dobiti trenutne aktivnosti rastu sa protokom vremena. Ilustrovaću

to na drugi način: što se više odmaklo u pređenom putu, troškovi izlaska – prebacivanja na neku drugu, prethodno prihvatljivu alternativu – rastu. Proces rastućeg prinosa isto tako može da se opiše i kao samoodrživ proces ili proces pozitivnog odgovora.

Sada treba da se odlučimo između šire i uže koncepcije putne zavisnosti. Autori najčešće nisu eksplicitni po tom pitanju. Kako bih bio što jasniji, u ovom tekstu koristim užu koncepciju. Maglovitost koja je obeležavala upotrebu ovog koncepta u društvenoj nauci pokazuje da je širi okvir, koji se nudi u široj definiciji, postao prevelika cena za analitičku validnost. Putna zavisnost bila je žrtva onoga što je Sartori (1970) nazivao rastezanjem koncepta (*concept stretching*). Tako različiti tipovi trenutno povezanih sledova nastaju u različitim pravcima i imaju različite implikacije (Abbott 1983, 1990; Pierson n.d.b). Ove specifične vrste društvenih procesa, koje se tretiraju zajedno, moraju se razdvojiti i sistematski ispitati. Ograničenje koncepta putne zavisnosti na samoodrživ proces ni na koji način ne sprečava razmatranje mogućnosti drugačijih sledova događaja u objašnjenju društvenih ishoda. Ali ono ohrabruje jasnu argumentaciju posebnih tvrdnji.³

Ma kako pitanja formiranja koncepta na kraju bila rešena, postoje dva jaka razloga za pridavanje posebne pažnje onim procesima koji se izražavaju u rastućim prinosima. Prvo, ti procesi karakterišu mnoge važne sfere socijalnog sveta. Drugo, društveni naučnici se danas bave utvrđivanjem uzroka i posledica rastućih prinosa, što ovu oblast istraživanja čini veoma privlačnom. Ta dva razloga ću razviti u kasnijim delovima ovog teksta.

Osnovna logika procesa rastućih prinosa može se prikazati prostom matematičkom ilustracijom.⁴ Zamislite veliku urnu u kojoj se nalaze dve lopte, crna i crvena. Izvadite jednu loptu, a zatim je vratite nazad i dodajte novu lopticu iste boje. Ponavljajte ovaj proces dok ne napunite urnu. Šta može da se kaže o ovoj distribuciji obojenih lopti? Ili o serijama eksperimenata u kojima popunjavamo urnu otpočinjući isti eksperiment iznova sto puta?

- U svakom pojedinačnom izvlačenju nemamo predstavu o tome koji će biti krajnji odnos crvenih i crnih lopti; može biti 99,9% crvenih; ili 0,01% crvenih; ili ma koji između. Ako bismo izvodili ovaj eksperiment 100 puta verovatno bismo dobili 100 različitih ishoda.

3 Alternativna strategija bila bi da uzmemo širu koncepciju putne zavisnosti, a onda unutar nje razgraničimo podtipove. Potom bismo mogli da istražimo različite načine na koji su nastali, kao i posledice (Mahoney n.d.). Budući da se putna zavisnost često navodi bez razjašnjenja, ovakav pristup se čini problematičnim. Napokon, ovakve definicijske prepreke ostaju nerešive. Važno je da istraživači budu jasni i konzistentni kada upotrebljavaju neki koncept i uoče razlike među specifičnim procesima.

4 Diskusija koja sledi snažno se oslanja na Artura (Arthur 1994), odnosno na kolekciju njegovih tekstova o rastućim prinosima i putnoj zavisnosti.

- U svakom pojedinačnom izvlačenju, srazmer će doći do ravnoteže. Potonje izvlačenje će tada samo minimalno menjati distribuciju lopti u urni. Otuda, distribuciju se završava u stabilnom (ravnotežnom) ishodu.
- Sled dešavanja je, stoga, od krucijalne važnosti. Boja koja je izvučena prva će često determinisati konačan srazmer boja loptica. Prema tome, prva izvlačenja, koja su potpuno slučajna, u svakom eksperimentu proizvode snažan efekat u pogledu toga koja će se od mogućih ravnoteža ustanoviti.

Matematičari ovaj proces nazivaju Polijeva urna. Njegove osnovne karakteristike ogledaju se u kombinovanju elementa slučajnosti (neželjenih elemenata) sa pravilom odlučivanja koje trenutne solucije povezuje sa ishodima prethodnog (delom nasumično nastajućeg) sleda.⁵ Proces Polijeve urne demonstrira rastuće prinose ili pozitivne povratne odgovore. Svaki korak na datom putu proizvodi posledice koje čine sam put važnijim u svakoj narednoj rundi. Takvi efekti počinju da se akumuliraju i proizvode snažan, vrlji (ili zlokoban) krug samoodržive aktivnosti.

Procesi rastućih prinosa imaju vrlo zanimljive karakteristike i Arthur (1994, 112–3) ih sažima na sledeći način:

1. *Nepredvidivost*. Pošto raniji događaji imaju jak efekat, i pošto su delom nasumični, mogući su različiti ishodi. Nemoguće je unapred predvideti krajnji ishod.
2. *Nefleksibilnost*. Što dalje odmičemo na nekom putu, postaje sve teže da se prebacimo na drugi put. Primenjeno na tehnologiju, ukoliko već menjamo korišćenu tehniku, utoliko je verovatnoća da ćemo ostvariti uticaj na konačni rezultat veća ukoliko zamenu obavimo ranije nego kasnije. Prelomno stupanje na jedan od puteva može ishoditi „zaključavanje” (*lock in*) u jednoj jedinosti soluciji.⁶
3. *Neizbrisivost početnog stanja*. Neželjeni događaji, koji se odigravaju ranije u sledu, ne prestaju da vrše uticaj. Oni se ne mogu tretirati (ili bolje reći, ignorisati) kao „smetnje“, jer se povratno aktiviraju u narednim prilikama. Mali događaji se pamte.

5 Ovo je primer jednog specifičnog tipa rastućeg prinosa, u kome sama mogućnost pojedinačne intervencije sasvim izjednačava odnos dve alternative u postojećoj populaciji. Arthur (1994) pokazuje kako mnoge (iako ne sve) verzije ovog primera poseduju širu mogućnost primene. Proces putne zavisnosti je lako modelirati uz pomoć dve ravnoteže (na pr., Hill 1997), koje se verovatno približava suštini velikog broja putnih zavisnosti u društvenom svetu.

6 Ovako nastajuća stabilnost predstavlja kritičnu razliku između procesa uvećavajućih povraćaja i haotičnih procesa koji mogu produkovati ravnotežu. O interesantnoj diskusiji u vezi sa ovim, prilično različitim okvirima primenjivim i na politiku, pogledati u Fearon (1996).

4. *Potencijalna putna neefikasnost*. Na duži rok, ishod koji postane dominantan može proizvesti slabije efekte od neizabranih alternativa. Ipak, on se neće zameniti alternativnim pristupom.

Na sve ovo možemo istaći i generalnu poentu, onu koja je od osobitog interesa za društvene naučnike: ovo su procesi u kojima je redosled (*sequencing*) od presudne važnosti. Raniji događaji su mnogo bitniji od onih kasnijih; odatle različiti sledovi mogu proizvoditi različite ishode. Drugim rečima, u ovim procesima važna je istorija.

Ukoliko su takve karakteristike uobičajene i za politiku, onda one imaju važne implikacije, bilo kao pitanja koja možemo postaviti, bilo kao odgovori koje možemo očekivati. Što je najvažnije, one nam kažu da se fokusiramo na vremensku dimenziju društvenih procesa. U potrazi za objašnjenjem mi bismo, umesto što se fokusiramo isključivo na sinhronijsko objašnjavanje (Harsanyi 1960; Stinchcombe 1968), trebalo pre da razmišljamo o uzrocima i njihovim posledicama, koji su obično razdvojeni u vremenu. Ispitivanje tih implikacija zahteva pregled nedavnih radova o rastućim prinosima iz oblasti ekonomije.

ARGUMENTI RASTUĆIH PRINOSA U EKONOMIJI

Ekonomija je tradicionalno orijentisana na potragu za unikatnom ravnotežom.⁷ Taj cilj je primamljiv zato što podrazumeva svet potencijalne predvidivosti i učinkovitosti. Uzimajući u obzir znanje o faktorima proizvodnje i preferencijama, ekvilibrijumska analiza ukazuje na unikatno optimalan ishod. Štaviše, s obzirom na to da ekonomisti pretpostavljaju kontekst opadajućih graničnih prinosa (*decreasing marginal returns*), taj cilj je potencijalno moguće ostvariti. Sa opadajućim prinosima, ekonomsko delanje će izazvati negativnu povratnu reakciju, što će dovesti do predvidljive ravnoteže. Nagli rast cene nafte podstiče intenzivnije čuvanje, istraživanje i eksploataciju drugih izvora energije, što će dovesti do pada cene nafte. Svaki korak dalje od ravnoteže teži je od prethodnog. Kako Artur zaključuje, negativna „povratna sprega teži da stabilizuje privredu zato što će se sve velike promene nadoknaditi upravo onim reakcijama koje one

7 Neki sociolozi (recimo Stephen J. Gould), takođe su se bavili konceptima putne zavisnosti, kritičnim skretnicama i punktuisanim ravnotežama u evolucionoj biologiji (vidi posebno Krasner 1989; Spruit 1994). Ne poričući relevantnost ove literature, smatram da je to manje korisno od ekonomista koji se bave rastućim prinosima. Mnogim aspektima politike nedostaje mehanizam prirodne selekcije koji se nalazi u osnovi darvinističke teorije (međunarodni odnosi i istraživanje izbornih sistema predstavljaju važne izuzetke). Štaviše, društveni konstrukti normi i formalne institucija nemaju realnu analogiju u evolucionoj teoriji. Ti konstrukti su, međutim, ključna obeležja politike i, kao što vidimo, kritični element u društvenim procesima koji su podložni rastućim prinosima.

izazivaju... Ravnoteža predstavlja 'najbolji' mogući ishod u datim okolnostima: najefikasniju upotrebu i alokaciju resursa" (Arthur 1994, 1).

Ipak, u proteklih petnaest godina⁸ tradicija opadajućih prinosa suočila se sa velikim izazovom. Ekonomisti pokazuju sve veće zanimanje za ideju rastućih prinosa. U širokom spektru tema – uključujući prostornu lokaciju proizvodnje, razvoj međunarodne trgovine, uzroke ekonomskog rasta i pojavu novih tehnologija – prevladali su argumenti putne zavisnosti. Ideje koje su se javile u ovom istraživanju nisu u potpunosti nove, ali su ih prihvatili i razvijali istaknuti mainstream ekonomisti. Vodeći magazini posvetili su značajnu pažnju ovom radu. Daglas Nort, koji je isticao takve argumente u svojoj analizi razvoja modernog kapitalizma, dobio je Nobelovu nagradu za ekonomiju.

Izučavanje tehnologije pružilo je najplodnije tlo za argumente zasnovane narastajućim prinosisima. Kao što su naglašavali Artur (1994) i Dejvid (1985), pod uslovima koje često zatičemo u složenim, znanjem-intenzivnim sektorima (*knowledge-intensive sectors*), određena tehnologija može da stvori odlučujuću prednost nad konkurencijom, iako ne mora nužno biti i najefikasniji izbor na duže staze. Ovo se događa iz sledećeg razloga: što je više neka tehnologija u široj upotrebi, to ona postaje sve isplativija za svakog korisnika. Kada je nova tehnologija podložna rastućim prinosisima, biti najbrži od samog početka (ako ni zbog čega drugog onda iz razloga istorijske nesreće) postaje presudno važno. Sa rastućim prinosisima, učesnici koji preduzmu početni korak u nekom pravcu imaju jak podstrek da se usredsrede na tu mogućnost i ne menjaju putanju. Kada je postignuta početna prednost, pozitivni povratni efekti mogu da „zaključaju” tehnologiju i izbace konkurente iz igre. Argumentima putne zavisnosti može se objasniti razvoj QWERTY tastature za pisace mašine, trijumf lakovodnih nuklearnih reaktora u Sjedinjenim Američkim Državama, bitka između Betamax i VHS video rekordera, između računara koji rade na DOS operativnom sistemu i Mekintoša, ranog automobilskog dizajna i konkurentnih standarda električne energije itd.⁹

Međutim, nisu sve tehnologije podložne rastućim prinosisima. Artur ne razmatra samo karakteristike tih procesa, već i uslove koji su ih izazvali. Kao što ćemo videti, razumevanje tih uslova je od suštinskog značaja, zbog toga što se, analitički gledano, slični uslovi često pojavljuju u svetu politike. Arturove karakteristike pružaju osnovu za razvijanje hipoteza o tome kada je najverovatnije da će procesi rastućih prinosa funkcionisati u društvenom svetu.

8 Tekst je premijerno objavljen 2000. godine. (Komentar prevodioca.)

9 Mnoge od ovih primera osporavaju kritičari koji ne prihvataju empirijsku tvrdnju da su superiorne tehnologije izgubile. Pošto njihova kritika otvara šira pitanja o koristi rastućih prinosa, odložiću diskusiju do kraja ovog odeljka.

Artur (Arthur 1994, 112) tvrdi da postoje četiri svojstva tehnologije koji stvaraju kontekst za pojavu rastućih prinosa.

1. *Visoki fiksni troškovi.* Oni čine dalje ulaganje u datu tehnologiju vrlo isplativim. Sa masovnim linijama proizvodnje, fiksni troškovi opadaju, jer mogu da se protegnu na veći autput. To dovodi do smanjivanja troškova po jedinici proizvoda. Kada su fiksni troškovi visoki, pojedinci i organizacije imaju jak podsticaj da prepoznaju i drže se jedne opcije.

2. *Efekti učenja.* Znanje stečeno korišćenjem složenih sistema takođe dovodi do većih povratnih efekata u kontinuiranoj upotrebi. Ponavljanjem pojedinci uče kako da koriste proizvode što efikasnije, a njihova iskustva podstiču dalje inovacije u proizvodnji ili u aktivnostima u vezi sa proizvodnjom.

3. *Efekti usklađivanja.* Oni nastaju kada se koristi koje pojedinac ima od neke aktivnosti uvećavaju onda kada i ostali usvajaju istu opciju. Ako tehnologije stvaraju pozitivan efekat mreže, onda će data tehnologija postati sve atraktivnija što je više ljudi koristi.¹⁰ Efekti usklađivanja su naročito važni kada tehnologija mora da bude kompatibilna sa povezanom infrastrukturom (na primer, softver sa hardverom, automobili sa putevima, servisima za popravku i benzinskim pumpama). Povećana upotreba tehnologije ohrabruje ulaganje u povezane infrastrukture, što opet privlači nove korisnike te tehnologije.

4. *Prilagođena očekivanja.* Ako se pokaže da su opcije koje nisu stekle širu popularnost bile felerične, onda će pojedinci možda osetiti potrebu da odmah na početku „izaberu pravog konja“. Iako je ova dinamika povezana sa koordinacionim efektima, ona proizlazi iz samoispunjavajućeg karaktera očekivanja. Projekcije budućih agregatnih obrazaca upotrebe podstiču pojedince da prilagode svoje postupke tako da ta očekivanja postanu moguća.

Ova rasprava o tehnologiji važna je pre svega jer pojašnjava skup odnosa karakteristika mnogih društvenih interakcija. Nove društvene inicijative – kao što su formiranje organizacija ili institucija – obično zahtevaju znatne početne troškove; pojedinci, kao i organizacije, uče delanjem (*learning by doing*); koristi od naših individualnih aktivnosti ili aktivnosti organizacije često su pojačane ako su usklađene ili ako se „uklapaju“ sa aktivnostima drugih aktera ili organizacija; često je veoma važno kladiti se na pravog konja, tako da naše postupke moramo prilagoditi očekivanjima o tome kako će postupiti drugi.

Iako su argumenti o tehnologiji verovatno najpoznatiji, ekonomisti su primenjivali slične analize procesa rastućih prinosa u različitim ekonom-

10 Recimo, korišćenje Fejsbuka ima smisla samo ako veliki broj vaših prijatelja i poznanika takođe koristi Fejsbuk. Ako ste vi jedini koji imate nalog korišćenje je besmisleno. (Komentar prevodioca.)

skim kontekstima. Krugman (1991) i Artur (1994, 49–67) ukazuju na ulogu rastućih prinosa u prostornoj lokaciji proizvodnje. S obzirom na značaj fizičke blizine u mnogim aspektima ekonomskog života, efekti aglomeracije su široko rasprostranjeni. To jest, inicijalni centri privredne aktivnosti mogu da se ponašaju kao magnet i utiču na odluke o lokaciji i ulaganjima drugih privrednih aktera. Etabilirana preduzeća privlače dobavljače, kvalifikovane radnike, specijalizovane finansijske i pravne usluge i prikladnu fizičku infrastrukturu. Koncentracija tih faktora je u stanju da neku posebnu lokaciju učini posebno atraktivnom za druga preduzeća, koja proizvode slične proizvode. To može i društvena mreža, koja omogućuje laku razmenu informacija i stručnih mišljenja. Argumenti rastućih prinosa pomažu da se objasni dominacija oblasti sa specijalizovanim ekonomskim aktivnostima, od Silikonske doline do najmodernije tekstilne proizvodnje na severu Italije. Krugman (1991, 80) zaključuje: „Ako postoji jedna jedina oblast privrede u kojoj je putna zavisnost nesporna, to je *ekonomska geografija* – lokacija proizvodnje u prostoru. Duga senka koju je istorija bacala na lokaciju očigledna je na svim nivoima, od najmanjeg do najvećeg – od grupice firmi koje proizvode nakit u Providensu do skupa od 60 miliona ljudi u Severoistočnom Koridoru“.

Ove tvrdnje su u saglasju sa nedavnom analizom međunarodne trgovine, oblasti u kojoj su argumenti rastućih prinosa široko prihvaćeni. Istraživači su počeli fokusirajući se na privredne tokove koji su se činili nepravilnim iz perspektive tradicionalne trgovinske teorije – pre svega, na eksploziju unutarindustrijske trgovine posle Drugog svetskog rata (Krugman 1996). Ako su komparativne prednosti rezultat „prirodnih“ svojstava različitih zemalja, onda bi se moglo očekivati da se većina trgovina odvija između prilično različitih zemalja, kao što je trgovina između Severa i Juga – proizvedena dobra za sirovine. Ipak, većina trgovine se odvija u pravcu Sever–Sever, uključujući i opsežnu razmenu unutar pojedinih industrija. Ovaj obrazac nameće zagonetku: zašto su slične zemlje razvile krajnje specijalizovan niz komparativnih prednosti?

Rastući prinosi nude odgovor. Znanjem-intenzivni sektori naginju ka pozitivnoj povratnoj sprezi. Zemlje koje postanu vodeće u određenom polju, iz bilo kog razloga, najverovatnije će vremenom učvrstiti to vođstvo. Rezultat toga je visok nivo specijalizacije. Čak i zemlje sa sličnim inicijalnim predispozicijama razvijaju različite oblasti ekonomske snage. Komparativna prednost nije prosto data, već je često stvorena kroz sled događaja tokom vremena.

Vredno je napomenuti da je ovo istraživanje trgovine korišćeno da bi se izvele neke kontroverzne *policy* implikacije. Ako akter koji prvi povuče potez time stiče prednost, onda slobodna trgovina možda i nije najbolja ekonomska politika za zemlju čiji su trgovinski partneri voljni da subven-

cionišu privredne sektore u nastajanju. Pod određenim (ograničenim) uslovima, taktika biranja pobednika može da ima ekonomskog smisla (Krugman 1996; Tyson 1993). I dalje postoji veliko neslaganje o značaju takvih prilika za stratešku intervenciju. Krugman, na primer, zastupa mišljenje da se one neće pojavljivati često, ne zbog toga što je putna zavisnost retkost, već zato što vlade neće biti sposobne da prepoznaju pobednike unapred. Međutim, kakve god da su odgovarajuće *policy* implikacije, primenljivost procesa rastućih prinosa u ekonomiji je sada široko prihvaćena.¹¹

Osim toga, ekonomisti su još šire primenili argumente rastućih prinosa na ekonomske promene. Najzapaženiji napredak u skorašnjim debatama o ekonomskom rastu fokusira se na teoriju „endogenog razvoja“ (Romer 1986; 1990). Ekonomiste su osamdesetih godina zbunjivale stope rasta (pre svega u razvijenim zemljama posle Drugog svetskog rata) koje su bile mnogo veće od rasta inputa (kapitala i radne snage). Romer i drugi navode da rastući prinosi koji proizlaze iz ekonomske primene znanja mogu da objasne tu anomaliju. Recimo, ako upotrebite radnu snagu da biste proizveli automobil, ne možete je istovremeno uposliti da proizvodi računare. Međutim, za razliku od kapitala i radne snage, mnogi aspekti znanja nisu rivalski – njihova upotreba u jednom preduzeću ne sprečava njihovu upotrebu u drugom. Pojedinačan napredak u znanju može da se primeni u mnogo različitih okolnosti i dovede do dramatičnog unapređivanja produktivnosti. Privredni rast proizvodi pozitivnu povratnu spregu koja definiše procese rastućih prinosa. Nešto drugačija analiza rasta zasnovanog na rastućim prinosisima naglašava značaj komplementarnosti (Milgrom & Roberts 1990). Razne ekonomske aktivnosti (na primer, informaciona tehnologija) komplementarne su sa drugim povezanim aktivnostima. Napredak u osnovnoj aktivnosti može da se „prelije“ i unapredi povezane delove ekonomije (snižavanjem troškova ili povećanjem produktivnosti). Za uzvrat, ta unapređenja mogu da povećaju privlačnost osnovne aktivnosti.

Ekonomisti sada primenjuju argumente rastućih prinosa na široki spektar ekonomskih fenomena, ali Nortova primena na problematiku nastanka institucija i institucionalne promene možda je od najvećeg značaja za politikologe. Nort tvrdi da sve odlike koje je Artur prepoznao istražujući rastuće prinose u tehnologiji mogu da se primene i na institucije (North 1990a, 95). U uslovima složene društvene međuzavisnosti, nove institucije često povlače za sobom visoke fiksne ili početne troškove i uključuju značajne efekte učenja, efekte usklađivanja i prilagođenih očekivanja.

11 Kako primećuje Krugman (1996, 109–10), sistem kojim Američko ekonomsko udruženje klasifikuje tekstove za časopise, pored kategorije „konvencionalnih trgovinskih modela“, sada prepoznaje i „modele trgovine sa rastućim prinosisima i nesavršenom konkurencijom“.

Etablirane institucije stvaraju jak podsticaj, koji osnažuje njihovu vlastitu stabilnost i dalji razvoj.

Nort naglašava da nisu samo pojedinačne institucije izložene rastućim prinosima. Institucionalni aranžmani podstiču komplementarne organizacione oblike, koje onda mogu da proizvedu nove komplementarne institucije. Za društvene naučnike, zainteresovane za puteve napretka, često je ključno pitanje ono što Nort naziva „međuzavisnom mrežom institucionalne matrice“. Ta matrica, naglašava on, „proizvodi ogromne rastuće prinose“ (North 1990a, 95). Procesi putne zavisnosti će često biti najjači ne na nivou pojedinačnih organizacija ili institucija, nego na višem makronivou koji uključuje komplementarne konfiguracije organizacija ili institucija (Hall & Soskice 2000; Katznelson 1997).

Ovaj argument predstavlja srž Nortove uopštene interpretacije ekonomske istorije. Centralno pitanje koje je motivisalo Nortovo istraživanje je ograničena konvergencija privrednih učinaka od zemlje do zemlje tokom vremena. Prema neoklasičnoj teoriji, nerazvijene zemlje bi odmah trebalo da usvoje prakse uspešnih zemalja, što bi dovelo do relativno brze konvergencije, ali to nije slučaj. Po Nortovom mišljenju, otkriće putne zavisnosti institucionalnih matrica objašnjava nepravilnost stalnih razlika u ekonomskim učincima. Jednom kada nastanu, institucije se teško menjaju, a one imaju ogroman uticaj na mogućnosti pospešivanja održivog ekonomskog razvoja. Pojedinci i organizacije se prilagođavaju postojećim institucijama. Nort zapaža da ako institucionalna matrica proizvodi podstrek za pirateriju, onda će ljudi da se izvešte da bi postali dobri pirati. Ako institucije ne uspeju da daju podstrek za ekonomsku produktivnost, teško da će biti značajnog ekonomskog rasta.

Za politikologe je Nortovo shvatanje izuzetno važno iz dva razloga. Prvo, Nort naglašava analogiju između karakteristika tehnologije i određenih karakteristika društvenih interakcija. U tom kontekstu, nije važno što Arturovi argumenti o tehnologiji nisu zapravo argumenti o tehnologiji kao takvoj, nego argumenti o karakteristikama tehnologije u *interakciji sa* određenim društvenim aktivnostima. Drugo, Nort pravilno naglašava da je institucionalni razvoj podložan rastućim prinosima. I zaista, funkcija putne zavisnosti u objašnjavanju obrazaca nastanka, trajanja i promena institucija može biti od velikog značaja za politikologe.

Debata koja prati rastuće prinose u ekonomiji je žučna rasprava o jednoj paradigmi u nastajanju. Ekonomisti govore o „novoj“ teoriji rasta, „novoj“ teoriji trgovine itd. – a sve to na osnovu argumenata koji uključuju rastuće prinose. Ipak, uprkos dominaciji ovih argumenata i intelektualnom uzbuđenju koje izazivaju, postoje dobri razlozi da verujemo da nivo njihove primene u politici treba da bude makar onoliki koliki je u ekonomiji. Da bismo razumeli zašto, korisno je da razmotrimo glavne zamerke argumen-

tima rastućih prinosa, koji su se nedavno pojavili u ekonomiji. Ova rasprava će razjasniti izvore putne zavisnosti i označiti društvene mehanizme koji mogu da kompenzuju takve procese. Ovo razjašnjenje daje korisnu analitičku sponu za istraživanje procesa putne zavisnosti u politici.

Libovic i Margolis (Liebowitz & Margolis 1995) otvaraju neka teška pitanja u vezi sa literaturom o rastućim prinosisima. Ovde su važna dva aspekta njihovog argumenta. Oni naglašavaju da je zapravo samo „remedijalna“¹² putna zavisnost od teorijske važnosti, a tržišni mehanizmi pokazuju da je remedijalna putna zavisnost retkost. Razmotriću svaki argument ponaosob.¹³ Sledeći Vilijamsona (Williamson 1993), Libovic i Margolis razlikuju remedijalnu i neremedijalnu putnu zavisnost. Ova druga se pojavljuje kada nema *ostvarljivih* napredaka na putu, ni sada ni u prošlosti. Neremedijalna putna zavisnost „dovodi do toga da intertemporalni efekti stvaraju greške“ (Liebowitz & Margolis 1995, 207). Sa naknadnim znanjem, želeli bismo da smo odabrali neku drugu mogućnost. Ipak, Libovic i Margolis postavljaju pitanje da li ovaj tip putne zavisnosti ima duboke implikacije. Ako smo postupili najbolje što smo mogli s obzirom na informacije dostupne u tom trenutku, onda je greška bila neizbežna, i nije razumno opisati ishod kao neefikasan. Libovic i Margolis tvrde da je samo putna zavisnost koja je potencijalno remedijabilna vrsta putne zavisnosti sa mnogo izbora.

Da li je njihovo odbacivanje neremedijalne putne zavisnosti ubedljivo? Kao što Vilijamson (Williamson 1993) primećuje, remedijabilnost je prihvatljiv standard za javnu politiku. Prepoznavanje postojanja putne zavisnosti možda i neće mnogo pomoći kreatorima politika ako ne znaju kako da ih prepoznaju *ex ante*.¹⁴ Ali ovaj prigovor gubi svoju snagu ukoliko je naša svrha, umesto toga, da razumemo – možda čak i *ex post* – posledice takvog kretanja i razloge zbog kojih se aspekti društva kreću u određenom pravcu. Naravno, glavna preokupacija većine društvenih naučnika su upravo ta pitanja o uzročnosti.

Drugi deo Liboviceve i Margolisove analize je tvrdnja da je remedijalna putna zavisnost retkost. Njihov argument je jednostavan. Ako je jedna od dve opcije superiornija na dugoročnom, ali ne i na kratkoročnom nivou, onda će tržišne sile usmeriti aktere ka usvajanju superiornijeg puta. Sposobnost privatnih aktera da dobiju prinose od dugoročnih investicija sprečava loše izbore. Postojanje institucija vlasničkih prava, provizije za

12 Remedijalna – koja se može ispraviti. (Komentar prevodioca.)

13 Kritika Libovic i Margolis zavisi od istinitosti oba dela argumenta. Značaj putne zavisnosti za društvene nauke može se održati samo ako se održi značaj neremedijalne ili remedijalne putne zavisnosti.

14 Kao što je ranije rečeno, upravo iz tog razloga Krugman i drugi dovode u pitanje stavove autora koji govore o implikacijama rastućih prinosa u trgovinskoj politici.

patente i razvijenih tržišta kapitala znači da će opcije sa niskom kratkoročnom isplativošću, bez obzira na to, dobiti podršku koju zaslužuju. Ukratko, privredni akteri prave racionalnu kalkulaciju pod senkom budućnosti i zbog toga nije verovatno da će udovoljiti kratkovidom i kratkoročnom, maksimizacijskom ponašanju na sopstvenu dugoročnu štetu.

Ovaj argument ima značajnu vrednost¹⁵, ali koliko on tačno vredi zavisi od snage ovih mehanizama da prevaziđu kratkoročno razmišljanje ili hvatanje krivina. Iako su Libovic i Margolis prilično zadovoljni opsegom raznih tržišnih mehanizama, najbolje je da ta pitanja ostavimo ekonomistima. Ipak, dve primedbe su kritički važne. Prvo, čini se da se argumenti o dalekovidosti tržišta mogu primeniti samo na neke tipove putne zavisnosti u ekonomiji. Kritika Libovic i Margolis se usredsređuje na odluke preduzeća da investiraju u određene tehnologije ili proizvode. Međutim, u većini primera koje smo ranije naveli (prostorna aglomeracija, specijalizacija trgovine, endogeni rast) korist od rastućih prinosa je eksterna privrednim akterima. Pojedinačna preduzeća i preduzetnici nisu otuda u stanju da ih u potpunosti iskoriste. Otuda mehanizmi koje navode Libovic i Margolis verovatno neće omogućiti izbor najboljeg dugoročnog ishoda.

Argumenti Libovica i Margolisa imaju mali značaj za razvoj institucija na koje takođe deluju rastući prinosi. Pojedinačni učesnici na tržištu ne mogu da dobiju patentni ili rizični kapital da bi ostvarili dugoročnu ekonomsku korist od izgradnje ključnih ekonomskih institucija. I zaista, Libovicev i Margolisov argument prosto podrazumeva postojanje institucija koje podržavaju tržišne mehanizme. Takođe, njihov argument nije relevantan za Nortovu tvrdnju o prisutnosti u određenim političkim sistemima, mrežama ili matricama institucija i organizacija. Činjenica da čak i ne citiraju Nortovo delo govori sama za sebe. Nort ostaje pri tvrdnji da su procesi putne zavisnosti institucionalnog razvoja krucijalni za evoluciju pojedinih tržišnih privreda. Dalekovida finansijska tržišta malo pomažu u pokretanju takvog institucionalnog razvoja; u velikoj meri ona su njegova posledica.

Libovicev i Margolisov neuspeh da reše pitanja institucionalnog razvoja u ekonomiji ukazuje na mnogo bitniju zamerku. Čak iako neko prihvati njihovu analizu kada je reč o privrednoj sferi, njihovi argumenti će i dalje imati ograničen značaj za političke naučnike. Koliko god bili snažni tržišni mehanizmi „dalekovidosti“, oni su skoro sigurno mnogo slabiji u politici. U sledećem odeljku objašnjavam zbog čega.

15 Zaista, Arthur (1994, 28, fn 11) eksplicitno prepoznaje ovu mogućnost, iako, koliko znam, ne istražuje implikacije na sistematičan način.

OD EKONOMIJE KA POLITICI: PRIMENJIVOST ARGUMENATA RASTUĆIH PRINOSA

Mikroekonomska teorija baca svetlo na važna svojstva politike na različitim nivoima, od istraživanja stranačke konkurencije, preko osnivanja interesnih grupa i društvenih pokreta, do izbornog glasanja i zakonodavnog ponašanja. Međutim, značaj ekonomskog teorijskog izvoza znatno se pojačava ukoliko uvoznici iz oblasti političke nauke uzmu u obzir posebnosti „lokalnog“ okruženja. Kao što Teri Mo (Moe 1990, 119) navodi u sličnom kontekstu: „Pravi problem je pokušaj da se identifikuju ona suštinska svojstva politike koja mogu poslužiti kao osnova za teoriju. Ta osnova može da iskoristi ekonomsku nauku, ali tako da je ekonomija ne uguši ili ne navede na pogrešan smer“. Argumenti preuzeti iz ekonomije moraju uzeti u obzir drugačiju prirodu političkog sveta (Lindblom 1997; Moe 1984; 1990; North 1990b).

Politika se na mnogo načina razlikuje od ekonomije. Ključno je da se odrede najrelevantniji aspekti za istraživanje izvora i posledica putne zavisnosti. Ta rasprava se deli u dva dela. Prvi podrazumeva četiri istaknuta i međusobno povezana aspekta politike koji je čine posebno podložnom procesima rastućih prinosa: (1) centralna uloga kolektivnog delanja; (2) velika gustina institucija; (3) mogućnosti korišćenja političke vlasti da se pojačaju nejednakosti u moći; i (4) suštinska složenost i netransparentnost politike. Pošto ukratko objasnim svaki od njih, razmotriću njihovu važnost za putnu zavisnost. *Svako od navedenih svojstava otvara prostor za dominantan uticaj rastućih prinosa u politici.*

Drugo, objasniću zbog čega su poboljšavajući mehanizmi koje Libovic i Margolis prepoznaju u ekonomiji često neefikasni u smanjivanju uticaja putne zavisnosti u politici. Tri svojstva politike značajno menjaju način na koji moramo da pristupimo problemu: odsustvo ili nemoć mehanizama za povećanje efikasnosti konkurencije i učenja; kraći vremenski horizonti političkih aktera; i snažna tendencija ugrađena u političke institucije da se održi status quo. *Svako od ovih svojstava osnažuje uticaj rastućih prinosa u politici.* Oni otežavaju preokretanje toka koji su akteri započeli nekada u prošlosti. Procesi rastućih prinosa su centralni za ekonomsku teoriju, a ja tvrdim da su oni veoma rasprostranjeni u politici. Jednom kada se započne sa određenim pravcem delanja, javnom politikom ili političkom institucijom, napuštanje pravca i zaokret u suprotnom pravcu su veoma teški.

Suštinsko svojstvo politike jeste njena uloga u obezbeđivanju javnih dobara.¹⁶ Takva dobra su prepoznatljiva po: (a) zajedničkoj snabdevenosti

16 U većini slučajeva ne radi se o „čistim“ javnim dobrima, što je činjenica koja komplikuje analizu, ali ne menja moje osnovne tvrdnje. Za diskusiju o ovom pitanju pogledati Mueller (1989, gl. 2); Cornes & Sandler (1996).

(*jointness of supply*), što znači da troškovi proizvodnje javnih dobara ne zavise ili vrlo malo zavise od broja korisnika tih dobara; (b) neisključivosti, što znači da je veoma skupo ili čak nemoguće ograničiti konzumaciju samo na one koji su platili za javno dobro. Te odlike, koje su veoma rasprostranjene u modernom društvu, otežavaju mogućnost da se javna dobra – od državne odbrane do zaštite životne sredine – obezbeđuju tržišnim putem. Neisključivost daje podsticaj hvatanju krivina¹⁷, jer će pojedinci ubirati korist od javnih dobara bez obzira na to da li su doprineli njihovoj proizvodnji ili ne. Zajednička snabdevenost znači da privatna tržišta neće proizvoditi dovoljno tih dobara, s obzirom na to da privatni akteri uzimaju u obzir samo ličnu korist.

Ove odlike javnih dobara pomažu da se objasni zašto je glavno svojstvo političkog sistema prinuda, a ne dobrovoljnost. Vršenje vlasti, uglavnom u kombinaciji sa složenim nizom komplementarnih institucija osmišljenih da ograniče i daju legitimitet toj vlasti, neophodno je da bi se obezbedilo kolektivno dobro. Pravno obavezujuća pravila nisu samo osnova političkog delanja (kao imovinska prava u ekonomiji). Umesto toga, ona su sama suština politike (Lindblom 1977; Moe 1990). Ovo ključno svojstvo politike ima veliki broj posledica na karakter političkog života, a svaka od njih je važna za procenu tendencija kada je reč o putnoj zavisnosti.

KOLEKTIVNA PRIRODA POLITIKE

Kratko poređenje sa ekonomskim tržištima pomaže nam da shvatimo dominaciju kolektivnog delanja u politici. Pretpostavimo da radite za firmu sa zahtevnim šefom i lošom platom. Opcije su jasne: možete potražiti posao negde drugde, u nekoj od mnogih drugih firmi, ili pokrenuti sopstveni biznis. Vaša mogućnost kretanja zavisi od stanja na tržištu rada, ali postojanje konkurentnih opcija uspostavlja jasnu granicu u pogledu toga koliko ste voljni da trpите zahtevnog šefa i za koliko nisku platu želite da radite.

Ili, pretpostavimo da ste izmislili odličan novi proizvod. Pod pretpostavkom da možete da obezbedite finansijsku potporu (a trebalo bi da možete – imate odličnu ideju, a na tržištu uvek postoje kapitalisti koji su spremni da rizikuju) vaše šanse su dobre. Ništa vas ne sprečava da osnujete biznis ili da prodate ideju nekom drugom. U svakom slučaju, novi, superiorni proizvod će ugledati svetlost dana, a vi ćete ubirati lepu korist od vašeg pronalaska.

Grupa potrošača je na sličan način atomistička, makar u udžbeničkom slučaju. Vaše odluke su potpuno nezavisne od vaših očekivanja o tom šta

17 Engl. *free-riding*. Odlučili smo se za ovaj kolokvijalni prevod, jer je i engleski original takođe kolokvijalan izraz. (Komentar prevodioca.)

će odabrati drugi potrošači.¹⁸ Nema potrebe za otvorenim pokušajima da se ponašanje uskladi; tržište jednostavno vrši agregaciju nezavisnih odluka pojedinaca.

Ovi krajnje pojednostavljeni primeri pokazuju fleksibilnost, prilagodljivost i atomizaciju ekonomskog tržišta. Suprotno tome, politička „tržišta“ su najčešće daleko od fleksibilnosti i prilagodljivosti. U politici, posledice mog delanja u velikoj meri zavise od onoga što rade drugi. Šta ja dobijam ne zavisi samo od toga šta radim, nego (uglavnom) i od toga šta drugi rade. Sledeći Olsonovo revolucionarno delo, politikolozi se odavno susreću sa „problemom kolektivnog delanja“ (Olson 1965). Većina „dobara“ u politici su javna dobra; jako je teško ograničiti njihovu upotrebu samo na one koji su pomogli da se ta dobra obezbede. Sledstveno tome, pojedinci će imati izraženu tendenciju da hvataju krivine. Glavni problem u političkom životu je stvaranje uslova koji favorizuju kolektivno delanje, tj. sprečavaju hvatanje krivina.

Problem nije ograničen na činjenicu da javni sektor proizvodi javna dobra. S obzirom na to da se politika oslanja na mehanizme kolektivnog odlučivanja uz podršku vlasti, sami zakoni imaju karakter javnog dobra za one koji imaju koristi od njih. Citirajući Marvela i Oliverovu, „uticaj na državnu politiku skoro uvek ima veoma izraženu zajedničku snabdevenost“ (Marwell & Oliver 1993, 42). Te okolnosti generišu glavne probleme kolektivnog delanja.

Postoji još jedan razlog zbog kojeg političko delanje često zahteva usklađivanje. Mnogi ciljevi političkih aktera imaju „skupno“ (*lumpy*) ili „pobednik dobija sve“ svojstvo. Političari koji žele da ponovo budu izabrani, zaverenici koji planiraju državni udar ili lobisti mogu da uspeju ili izgube. Zakon ili bude usvojen ili odbijen. Za razliku od ekonomskog tržišta, gde obično ima mesta za veliki broj preduzeća i gde možete zauzeti drugu ili treću poziciju, a opet ostvarivati neki profit, ako završite drugi u politici, to vam možda neće mnogo značiti. I zaista – ako uzmete primer menjševika iz 1917. godine – završiti na drugom mestu može biti prilično problematično. Da ponovimo, efikasnost mog delanja u velikoj meri zavisi od delanja drugih. Ovo manje važi za neke aspekte politike – kao što je odgovaranje na anketu u istraživanju javnog mnjenja ili glasanje – nego za druge. Međutim, čak i prilikom glasanja, skupnost (*lumpiness*) rezultata izbora (u odsustvu čistog proporcionalnog predstavnčkog sistema) može

18 Ovo je ključna razlika između ekonomije i politike, ali treba ukazati na niz važnih kvalifikacija. Na primer, potrošnja često podrazumeva značajne eksternalije, što potrošačke izbore čini međuzavisnim. Kao što je već rečeno, uslovi nezavisne potrošnje često se ne primenjuju na visokotehnološke proizvode, koji često podrazumevaju mrežne eksternalije. Za dobru diskusiju o ovim pitanjima pogledajte Hirsch (1977).

značiti da osoba koja ne želi da njen glas „propadne“ može da dela u skladu sa svojim očekivanjima šta će drugi učiniti.¹⁹

Krucijalno svojstvo kolektivnog delanja u politici je odsustvo linearne zavisnosti između uloženog truda i ishoda. Umesto toga, kolektivno delanje često podrazumeva mnogo odlika pogodnih za pozitivnu povratnu spregu (Marwel & Oliver 1993). Glavni razlog je pretežnost prilagođenih očekivanja (*adaptive expectations*). Kada ih odabir pogrešnog konja veoma skupo košta, akteri moraju da prilagode svoje delanje ponašanju drugih. Da li ćete vašu energiju uložiti u osnivanje nove stranke, pridruživanje potencijalnoj koaliciji ili obezbeđivanje sredstava interesnim grupama može u velikoj meri da zavisi od vašeg ubeđenja da će veliki broj drugih ljudi uraditi isto. Osim toga, mnogi oblici kolektivnog delanja uključuju visoke početne troškove, što odražava činjenicu da će se značajna sredstva (materijalna ili kulturna) utrošiti na organizaciju pre nego što grupa počne da se sama izdržava.

To što su procesi kolektivnog delanja u politici veoma podložni rastućim prinosima objašnjava zašto su društveni naučnici često suočeni sa prilično stabilnim obrascima političke mobilizacije tokom vremena. Lipsetova i Rokanova studija o političkim strankama u Evropi ilustruje ovu dinamiku: ključni istorijski trenuci uzrokuju velike političke rasepe (Lipset & Rokkan 1967). Političke frakcije postaju organizovane u političke partije. Kada jednom prebrode inicijalne početne troškove i podstaknu procese prilagođenih očekivanja, te partije se reprodukuju tokom vremena, što dovodi do „zaleđenog“ partijskog sistema.

Nedavno istraživanje (Skocpol 1999) velikih dobrovoljnih udruženja u SAD obezbeđuje dodatni jak dokaz da trajnost organizacija može da bude posledica pozitivne povratne sprege. Teda Skočpol je najpre identifikovala sve takve organizacije koje su ikad obuhvatale više od 1% američke populacije (ili pola tog procenta ako je reč o jednopolnim grupama), a potom ih pratila tokom vremena. Rezultati, koji se odnose na 58 grupa koje datiraju od 1830-ih, otkrili su upečatljiv organizacioni kontinuitet. Iako su neke samo na relativno kratko vreme prešle prag od 1%, 26 grupa ostaje iznad tog procenta i danas. Od njih, 16 je dostiglo granicu od 1% do 1940-ih, a neke među njima i mnogo ranije. Veliki broj je otpao sa liste, ali je prethodno uspevao da opstane na njoj mnogo decenija. Od 40 organizacija, koje su osnovane pre 1900. godine, 19 je bilo iznad granice od 1% barem pet decenija. Deset od 40 su i dalje iznad ovog praga, vek ili više od svog

19 Recimo, ako procenjujete da stranka X neće preći cenzus, jer ostali neće glasati za nju, možda ni vi nećete glasati za tu stranku, iako vam ona ideološki odgovara više od drugih. (Komentar prevodioca.)

osnivanja.²⁰ Ukratko, samoojačavajuća dinamika koja se dovodi u vezu sa procesima kolektivnog delanja znači da organizacije, uprkos značajnim društvenim, ekonomskim i političkim promenama tokom vremena, kada su jednom institucionalizovane, imaju jaku tendenciju da istraju.

INSTITUCIONALNA GUSTINA U POLITICI

Kako pokazuju skorašnja politikološka istraživanja, napori da se akteri usklade u potrazi za javnim dobrima često zahtevaju nastanak formalnih institucija. Jednom kada su osnovane, ta institucionalna ograničenja se primenjuju na sve – kako na one koji ih ne prihvataju tako i na one koji ih prihvataju – i ona su, u krajnjoj liniji, oslonjena na silu. Opcija izlaza, koja je ključna za funkcionisanje tržišta, često je nedostupna (ili nedostižno skupa) akterima koji su nezadovoljni postojećim političkim aranžmanom. U politici su institucionalna ograničenja sveprisutna. Politika podrazumeva borbu sa vlastima da se usvoje, primene ili izmene pravila koja regulišu društveno delovanje na određenoj teritoriji. Ukratko, veliki deo politike utemeljen je na vlasti, a ne na dijalogu. I formalne institucije (kao što je ustavno uređenje) i javne politike uspostavljaju opsežna, pravno obavezujuća ograničenja ponašanja.

Iako nije uobičajeno, nastojanje da ova formulacija obuhvati javnu politiku (*public policy*), kao i formalne institucije je važno (Pierson 1993). Politike se generalno lakše menjaju nego konstitutivna pravila formalnih institucija, ali, bez obzira na to, predstavljaju veoma važna ograničavajuća svojstva političkog okruženja. Politike, utemeljene na zakonu i oslonjene na prinudnu moć države, opominju aktere šta mora, a šta ne može da se uradi, i ustanovljavaju mnoge nagrade i kazne u odnosu na određene aktivnosti. Veliki broj javnih politika je prilično trajan (Rose 1990). Naročito u modernim društvima, dugotrajni *policy* aranžmani u osnovi oblikuju podsticaje i resurse političkih aktera.

Da su ovakve institucije podložne rastućim prinosima nagovešteno je u novijim istraživanjima o institucijama. Naučnici naglašavaju kako institucije mogu da pomognu akterima da prevaziđu različite dileme koje se javljaju u situacijama kolektivnog izbora – naročito potrebu da usklade svoje ponašanje usaglašavanjem očekivanja o ponašanju drugih. Međutim, ono što je izostavljeno ili zanemareno jeste spoznaja da ta svojstva čine procese institucionalnog razvoja putno zavisnim.

Kao što smo već napomenuli, Nort naglašava kako institucije podstiču procese samoojačavanja (*self-reinforcing*), usled čega reverzibilnost postaje

20 Ovaj dokaz potcenjuje organizacionu perzistentnost, jer mnoge grupe koje se nalaze ispod zahtevnog praga od 1% i dalje imaju veoma veliko članstvo. Takođe, one su možda u prošlosti bile prilično velike organizacije pre nego što su prošle prag.

sve neprivlačnija kako vreme odmiče. U uslovima složene društvene međuzavisnosti, kreiranje novih institucija i politika je skupo i često stvara efekte učenja, koordinacione efekte i prilagođena očekivanja. Institucije i politike mogu da ohrabre pojedince i organizacije da investiraju u specijalizovane veštine, prodube veze sa drugim pojedincima i organizacijama i razviju određene političke i društvene identitete.²¹ Te aktivnosti povećavaju privlačnost postojećih političkih aranžmana u odnosu na hipotetičke alternative. Kada se društveni akteri obavežu na osnovu postojećih institucija i politika, izlaz iz uspostavljenih aranžmana načelno dramatično poskupljuje.

POLITIČKA VLAST I ASIMETRIJE MOĆI

U poznatoj raspravi o društvenoj moći, iz 1960-ih i 70-ih, Bakrak i Barac (Bachrach & Baratz 1962), kao i Ljuks (Lukes 1974), tvrde da su asimetrije moći često prikrivene. Drugim rečima, može se desiti da je moć nejednako raspoređena, iako se to otvoreno ne vidi. Pluralisti uzvraćaju kako je ovakve tvrdnje nemoguće sistematski proveriti (Polsby 1963; Wolfinger 1971). Iako problem ne definiše na ovakav način, Gaventa (1980) ističe da asimetrije moći mogu biti izraz dejstva pozitivnih povratnih sprega tokom dužeg perioda. Procesu rastućim prinosima mogu transformisati situaciju relativno uravnoteženog sukoba u kom jedna grupa aktera mora otvoreno da nametne svoje stavove drugoj grupi („prvo lice moći“) u situaciji u kojoj odnosi moći postaju tako neujednačeni da očekivane reakcije („drugo lice moći“) i ideološka manipulacija („treće lice moći“) čine otvoren politički sukob izlišnim. Otuda pozitivne povratne sprege vremenom simultano uvećavaju asimetrije moći i čine odnose moći manje vidljivim.

Raspoređivanje (alokacija) političke vlasti na pojedine aktere predstavlja ključni segment ovog tipa pozitivnih sprega. Zapravo, ovo predstavlja vid putne zavisnosti koji je u potpunosti drugačiji od onog o kome govore Artur i Nort. Kada su određeni akteri u poziciji da nametnu svoja pravila drugima, upotreba moći može biti samoodrživa (Mahoney 1999). Akteri mogu koristiti političku vlast da generišu promenu pravila igre (kako unutar formalnih institucija, tako i unutar javnih politika) kako bi uvećali sopstvenu moć. Relativno male razlike među takmičarskim grupama u

21 Uobičajeno je da takve posledice nazivamo nepovratnim troškovima (*sunk cost*). Iako intuitivan, ovaj termin je nesretan. Ekonomisti ga koriste da njime označe prethodne izdatke koji se ne mogu nadoknaditi, usled čega ih treba smatrati irelevantnim za trenutne izbore između više opcija. Međutim, cela poenta putne zavisnosti jeste da su ti prethodni izbori često relevantni za trenutno delanje. U slučajevima rastućih prinosa, socijalna adaptacija predstavlja investiciju koja donosi kontinuiranu korist. Akteri se mogu naći „zaključani“ u trenutnu opciju, jer je neophodna velika nova investicija pre nego što neka teoretski superiornija alternativa generiše visok nivo koristi.

pogledu političkih resursa mogu se pod dejstvom pozitivnih povratnih sprega dramatično uvećati.

SLOŽENOST I NEPROZIRNOST POLITIKE

Ekonomska teorija je svojim najvećim delom zasnovana na korisnoj i verodostojnoj pretpostavci da akteri teže optimizaciji, te da su u tome relativno uspešni. Preduzeća posluju sa ciljem da maksimizuju svoj profit. Mera uspeha je relativno jednostavna i transparentna. Cene šalju snažne signale koji pomažu u analizi uticaja različitih činilaca ekonomskog okruženja na poslovanje preduzeća. Za većinu tih činilaca postoje značajni, nedvosmisleni i često kvantitativni indikatori. Radnici mogu dobiti informacije o platama i uslovima rada koje druga preduzeća nude. Potrošači, takođe, imaju znanja o većini aspekata ekonomskog sveta. Veze između izbora i ishoda su generalno jasne: ukoliko nađete nov posao (a prethodno ga niste imali), vaši prihodi će se uvećati; ukoliko kupite auto, vaša ušteđevina će se smanjiti. Kvalitet robe je najčešće očigledan, a česta kupovina omogućava potrošačima da upoređuju kvalitet različitih proizvođača jedne iste robe.

Naravno, takvoj jednostavnoj slici ekonomije mogu se dodati mnogi delovi koji čine stvari komplikovanijim. Tržište je često daleko složenije i više nas zbunjuje. Ipak, jasna uloga cena, prevalentnost ponovljenih interakcija, odsustvo potrebe za usaglašavanjem odluka među tržišnim učesnicima, kao i prisustvo relativno slabih uzročnih veza između izbora i rezultata u velikoj meri olakšavaju napore ekonomskih aktera da vremenom isprave sopstvene greške.

Politika je daleko, daleko tmurnija oblast (Moe 1990; North 1990b). U njoj ništa ne obavlja ulogu koju obavljaju cene u ekonomiji. Politički akteri teže različitim ciljevima. Zatim, često je veoma teško posmatrati i meriti učinke različitih bitnih činilaca političkog delovanja. Najzad, ukoliko smatramo da sistem ne funkcioniše kako treba, i dalje je teško odrediti koji elementi u tim visokosloženim sistemima ne funkcionišu dobro i kako ih poboljšati da bi se postigli bolji rezultati. Oslanjanje na procedure u kojima se u politici postupa u skladu sa kolektivnim izborom je neizbežno. Međutim, to potkopava transparentnost, što znatno uvećava troškove (Cornes & Sandler 1996; Mueller 1989). Složenost ciljeva politike, kao i labave i difuzne veze između aktivnosti i ishoda čine polje politike izuzetno dvosmislenim.

Iako su greške i neuspesi u politici prisutni, poboljšanja kroz proces pokušaja i pogreške (*trial-and-error process*) daleko su od automatskog. Mnogi politički akteri, poput birača ili članova interesnih grupa, uključuju se u političke aktivnosti tek povremeno. Njihova sredstva delovanja su često uopštena (kao što je, recimo, neposredan sistem glasanja), a posledice njihovih aktivnosti se vide tek ako zajednički deluju. Uzročne veze

koje povezuju političke aktere i političke ishode često mogu biti izuzetno duge i složene, zbog čega se greške i nesporazumi nikada ne isprave.

Sušтина nije u tome da u politici nikada ne dolazi do procesa učenja. Zapravo, učenje je veoma teško i ne može se pretpostaviti kada će se desiti. Umesto toga, razumevanje sveta politike je samo po sebi zavisno od putne zavisnosti. Oslanjajući se na znanja kognitivne psihologije, organizacione teorije, teoretičari smatraju da su akteri koji delaju u društvenom kontekstu visoke složenosti i neprozirnosti izuzetno skloni da biraju informacije koje potom propuštaju kroz filtere „mentalnih mapa“ (Artur 1994; Denzau & North 1994). Potvrđujuće informacije se inkorporiraju, dok se nepotvrđujuće odbacuju. Razvoj bazičnog društvenog razumevanja podrazumeva visoke početne troškove, kao i efekte učenja. Oni se stalno razmenjuju među društvenim akterima na način da se formiraju efekti mreže i prilagođenih očekivanja. Potreba da koristite mentalne mape indukuje rastuće prinose. To važi kako na individualnom tako i na kolektivnom nivou, tako što „zajednice diskursa“ često razmenjuju i reprodukuju sličnu ideologiju (Wuthnow 1989).²²

Ovi nedavni radovi bliski su stavovima istraživača političke kulture i kognitivne nauke.²³ Jednom ustanovljena, bazična politička gledišta, od ideologija do razumevanja pojedinih aspekata vladavine ili orijentacija među političkim grupama ili partijama, generalno opstaju. Ona su putno zavisna.²⁴

Postoje, dakle, ubedljivi razlozi koji nas primoravaju da verujemo da je politički život često obeležen dinamikom rastućih prinosa. Tendencije s ciljem pozitivnih povratnih sprega karakterišu četiri procesa ključna za političko polje: kolektivno delanje, institucionalni razvoj, vršenje vlasti, i društvena interpretacija. U svakom slučaju, postoje razlozi da pretpostavimo da koraci u pojedinim smerovima mogu prouzrokovati samoodrživu dina-

22 Vutnovljeva suptilna analiza komparativnog razvoja ideologije, sa naglaskom na relativno kratke periode istorijske otvorenosti praćene procesima koji biraju, a zatim institucionalizuju određeni put ideološkog razvoja, uglavnom je u skladu sa mojim tezama (Wuthnow 1989).

23 Razmislite o Manhajmovoј tezi iz čuvenog eseja o generacijama: „Za formiranje svesti od velikog su značaja 'prvi utisci'... Rani utisci se kasnije transformišu u prirodni pogled na svet“ (Mannheim 1952, 298).

24 Zaista, kako istraživači tržišta dobro znaju, putno zavisni kognitivni efekti evidentni su čak i u manje ambivalentnoj oblasti potrošnje. Zbog toga oglašivači traže pažnju mladih, koji još uvijek nisu doneli konačne i nepromenljive odluke. Nedavni primer govori o marketinškim naporima Nacionalne ragbi lige (američki fudbal), koja je reagovala na indikacije da mlade sve više privlače košarka i fudbal. Bivša izvršna direktorica MTV-a, koja se sada bavi organizovanjem posebnih događaja, govori jezikom rastućih prinosa: „Sve je u tome da se lopta što pre stavi u dečje ruke. Sa šest godina, ako je moguće. Ovo morate da uradite ako ne želite da im neko drugi pre toga u ruke stavi košarkašku loptu, hokejski štapa, reket za tenis ili golf klub“ (Seabrook 1997, 47).

miku. Taj zaključak treba naročito istaći. Sam po sebi, on objašnjava zašto su rastući prinosi ključni koncept za one koji teže da razumeju izvore političke stabilnosti i promena. Priznanje da su samoodrživi procesi od velike važnosti dovodi u pitanje ekonomsku teoriju. Ni politikolozi ne treba da ostanu spokojni, već da ozbiljno uzmu u obzir implikacije ovih procesa.

Postoji, takođe, razlog da verujemo da su ovi efekti u politici često veoma intenzivni. Još jednom da podsetim, u ovom odeljku razmatram zašto je često mnogo teže promeniti pravac delovanja u politici nego u ekonomiji. Ekonomisti smatraju da tržište proizvodi dva moćna mehanizma za promenu problematičnih puteva: takmičenje i učenje. Takmičarski pritisak u tržišnim društvima znači da će nove organizacije sa znatno efikasnijim strukturama razviti ili eventualno izbaciti sa tržišta nedovoljno efikasne organizacije (Alchain 1950). Proces učenja i među preduzećima mogu dovesti do poboljšanja. Prema Vilijamsonu (Williamson 1993, 116–7), možemo se osloniti na

„sklonost dalekovidosti“ ili „racionalan duh“ koji ekonomisti pripisuju ekonomskim akterima. Kada se nepredviđene posledice razumeju, ti efekti mogu da se naknadno anticipiraju, a posledice mogu da se inkorporiraju u organizacioni dizajn. Neželjeni troškovi će biti umanjeni, a nepredviđene koristi uvećane, što će za ishod imati bolje ekonomske rezultate.

Naravno, nijedan od ova dva mehanizma ne predstavlja garanciju poboljšanja u kontekstu rastućih prinosa. Opcije koje imaju bolju startnu poziciju vremenom će često ojačati, čak iako imaju ozbiljne nedostatke. Vilijamsonovi mehanizmi poboljšanja su manje efikasni kada se iz polja tržišta, gde posluju privatne firme, pomerimo u polje političkih institucija (Moe 1984, 1990; Pierson n.d.a). Ovo je najjasnije u slučaju mehanizma takmičenja. Političke institucije se retko suočavaju sa zgnusnutim takmičarskim institucijama koje se odmah obruše na neefikasno delovanje drugih, a nekonkurentne institucije oteraju u bankrot. Modeli konkurencije mogu biti korisni u razumevanju važnih aspekata politike, kao što su međunarodni odnosi ili izbori, ali ne treba sumnjati u to da je političko okruženje „permissivnije“ od ekonomskog (Krasner 1989).

Kao što je rečeno, složenost i dvosmislenost politike stvara ozbiljne probleme za argument učenja. Bilo bi prikladnije reći da politika ponekad uključuje procese učenja u kojima se društveni problemi rešavaju po metodu pokušaja i pogreške (Hall 1993; Hecko 1974). Nema, međutim, mnogo razloga da mislimo da se učenje javlja kao mehanizam selekcije zasnovan na principu efikasnosti, kao u slučaju uvećanja efikasnosti kroz tržišnu konkurenciju ili kao u slučaju Darwinove prirodne selekcije u biologiji. S obzirom na to da je politička stvarnost izuzetno složena, a da su

evaluacija javnog delovanja i određivanje pravih opcija izuzetno teške, takvi načini ispravljanja sopstvenih grešaka često su ograničeni.

Čak i kada dođe do procesa učenja, ono se suočava sa dodatnim preprekama. Vilijamsonovim rečima (1993, 117), učenje mora biti vraćeno na nivo organizacionog dizajna. Sve barijere s kojima se sistem suočava tokom promena, koje su predmet pozitivnih povratnih sprega, postaju relevantne: dugotrajno kretanje samo jednim putem povećava troškove prelaska na neke pređašnje alternative. Osim toga, težnja promenama u politici suočava se sa još dve dodatne prepreke: kratki vremenski horizonti političkih aktera i izražena sklonost statusu quo u kombinaciji sa pravilima odlučivanja koja regulišu odnose unutar institucija. Ovi faktori često čine efekte putne zavisnosti u politici posebno snažnim.

Vremenski horizonti. Izjava, koja se pripisuje Dejvidu Stokmanu, direktoru budžetske kancelarije za vreme Reganove administracije, smatra se neobičnom zbog svoje iskrenosti. Kada je jedan savetnik 1981. godine tražio da reše dugotrajne i bolne finansijske probleme u sistemu socijalnog osiguranja, Stokman je tu ideju odbacio istog časa. „Ne želim da protračim veliki politički kapital na problem koji će neko rešavati 2010. godine“ (Citirano prema: Greider 1982, 43).

Mnoge implikacije političkih odluka – naročito složene političke intervencije ili velike institucionalne reforme – svoje rezultate pokažu tek na duge staze. S druge strane, politički akteri, a naročito političari, uglavnom su zainteresovani za kratkoročne efekte svojih aktivnosti; dugoročnim efektima se naveliko umanjuje vrednost. Ključni razlog za tako nešto leži u logici izbornog procesa. S obzirom na to da birači odluke donose na kratak rok, izabrani zvaničnici često primenjuju visoku diskontnu stopu. Oni obraćaju pažnju na dugotrajne posledice samo ako one već danas postanu politički značajne ili ako imaju razlog da se boje kratkoročne izborne osvete. Kao što je Džon Mejnard Kejnz rekao, „na duži rok svi smo mrtvi“. Političari u demokratskim državama imaju poseban razlog da ovu poruku shvate veoma ozbiljno.

Politikolozi posvećuju nedovoljno pažnje problemu vremenskog horizonta. U poslednje vreme sprovedeno je dosta istraživanja o „verodostojnim obećanjima“ (*credible commitments*) – pokušajima političkih aktera da kreiraju aranžmane koji će pospešiti saradnju tako što će proširiti vremenske horizonte (North 1993; North & Weingast 1989; Shepsle 1991). Znamo jako malo o vremenskim horizontima različitih političkih aktera ili o institucionalnim aranžmanima koji umanjuju njihovu stopu diskontovanja (tj. o uvećavanju političkog značaja budućnosti). Nedavna istraživanja ukazuju na to da pojedini institucionalni dizajn, kao što su nezavisna centralna banka, koji daju moć pojedinim političkim akterima (kao što su bankari), mogu uspeti u cilju proširenja vremenskih horizonata u politici.

Međutim, generalno gledano, takvi mehanizmi manje su efikasni u politici nego u ekonomiji. Kao što je rečeno, tržište – pogotovo pravo svojine i tržište kapitala – poseduje određene snažne mehanizme produžavanja vremenskih horizonata. Takvi mehanizmi su u politici daleko slabiji. Praćenje političkog ponašanja tokom dužeg vremenskog perioda je komplikovano, jer su indikatori učinka poprilično ograničeni. Nije slučajno što se generalno optimistična diskusija o „verodostojnim obećanjima“, koja dolazi iz polja teorije racionalnog izbora, usredsredila na relativno transparentna ekonomska pitanja, kao što su budžetski deficit ili monetarna politika. U ovim oblastima, indikatori delanja su precizni i jasni, što omogućava praćenje ponašanja. Iako je potpuno jasno da su ova pitanja važna, mora se naglasiti da su polja, poput ovih malo pre pomenutih, potpuno atipična za polje političkog. Ne samo što je praćenje (monitoring) u politici često izuzetno teško ostvariti, već relativno brze promene na ključnim pozicijama čine praćenje delanja političkih aktera teškim. Politici, ukratko, nedostaju karakteristike prava svojine koje će unaprediti veze između odluka koje su tokom vremena doneli različiti akteri. U mnogim slučajevima, dugi rok uglavnom nije na političkom horizontu. Priče se da je Bizmark prilikom svoje inauguracije izjavio kako je „državnik političar koji misli o svojim unucima“.

Različita priroda vremenskih horizonata u politici i ekonomiji je izuzetno važna. To se naročito može videti ako se ponovo vratimo kritici Libovic i Margolis (Liebowitz & Margolis 1995). Oni s pravom ukazuju na ključne tržišne institucije, kao što je (parcijalna) zaštita od nekih vrsta remedijalnih putnih zavisnosti. Ako se veruje da će jedna opcija (recimo, Amazon.com) doneti veće dugoročne koristi, investitori će se opredeliti za tu opciju čak iako ona na kraći rok daje lošije rezultate nego njene alternative. Oni smatraju da bi tržišni mehanizmi trebalo da stvore mogućnosti za što bolje rezultate.

Ishodi u politici mogu biti znatno drugačiji. Pretpostavimo da je ključni donosilac odluke političar kome predstoje izbori kroz dve godine. U tom slučaju, efekti će uslediti nakon izbornog ciklusa, pa zato za političara sada ne igraju veliku ulogu.²⁵ Političar koji se usredsredi na kratkoročnu isplativost napraviće drugačiji izbor od onog investitora koji u sferi ekonomije ima dugoročne ciljeve. Razlika u vremenskim horizontima proizvodi suštinski različite posledice. Ukoliko se teži da vremenski horizonti budu kraći, možemo očekivati da će dugoročni troškovi i koristi imati ograničen

25 Ovi dugoročni efekti će se računati ako ih akteri koji imaju duži vremenski horizont (npr. interesne grupe) učine relevantnim za političare kroz donacije ili izborno glasanje. Pitanje je da li su mehanizmi približno efikasni kao tržišta kapitala u ekonomskoj sferi. Po mom mišljenju, postoje jaki razlozi da budemo skeptični po tom pitanju, ali to zaslužuje temeljniju diskusiju.

efekat na izabrani put. Nadalje, kada izaberu jedan put, politički akteri će uglavnom svim silama težiti da ostanu na njemu. Troškovi prelaska na drugi put se uglavnom javljaju posle kraćeg vremena, dok korist nastaje tek na duge staze, i nju obično pokupi neko drugi.

Tendencija političkih institucija statusu quo. Politički aranžmani su neobično teški za promene. U sferi ekonomije, kada pojedinac ima ideju za nov proizvod, jedino što mu treba jeste novac, kako bi proizvod plasirao na tržište. Ukoliko se sviđa dovoljnom broju potrošača, koji svoje odluke donose nezavisno jedan od drugog, proizvod će postići pravi uspeh. Do promene može doći kroz takmičenje među postojećim proizvodima. Slično tome, oni koji imaju preduzeća u svom vlasništvu u dobroj su poziciji koja im omogućava da po sopstvenom izboru izvrše promene u svojoj organizaciji. Linije odlučivanja su jasne i relevantni donosioci odluka teže da postignu iste ciljeve maksimizacije profita.

Potpuno suprotno tome, ključne karakteristike političkog života, kao što su javne politike (*public policies*) i formalne institucije, otporne su na promene. I jedna i druga su tako dizajnirane da ih je teško promeniti iz dva razloga. Prvo, oni koji su dizajnirali institucije i politike žele da otežaju posao svojim naslednicima. Prema Moe, ovo predstavlja problem „političke neizvesnosti“ (Moe 1990). Za razliku od ekonomskih, politički akteri koji se nalaze na vlasti moraju pretpostaviti da bi njihovi politički rivali uskoro mogli da preuzmu poluge vlasti koje su sada samo njima dostupne. Kako bi se zaštitili, oni moraju stvoriti takva pravila koja će otežati promenu postojećih aranžmana.²⁶ Kao što Mo kaže, dizajneri „ne žele da njihova sredstva dođu pod kontrolu njihovih protivnika. Uzimajući u obzir način na koji se u demokratiji javna vlast vrši i alocira, jedini način da ograničite protivnika jeste da i sami sebe ograničite. U mnogim slučajevima, vlastodršci stvaraju strukture koje ni sami nisu u stanju da kontrolišu“ (Moe 1990, 125).

Drugo, u mnogim slučajevima politički akteri su prinuđeni da se i sami obavežu. Suština literature o „verodostojnim obećanjima“ jeste da akteri često mogu da učine nešto bolje, kako na kraći tako i na duži rok, jedino ukoliko sa menija uklone neke opcije koje bi ponudili u budućnosti. Na primer, privreda jedne zemlje bi rasla brže kada bi se monarh obavezao da će se uzdržati od oduzimanja imovine stečene teškim radom (North & Weingast 1989). To se može postići jedino ako se parlamentu prepusti da donosi odluke o oporezivanju.

Kako bi primorali sebe i druge, dizajneri postavljaju prepreke institucionalnim promenama. Barijere promenama mogu biti ekstremno velike,

26 Ovo podrazumeva da zainteresovane strane žele da znaju šta radi vlada nakon što njihova frakcija izgubi izbore. Iz razloga koji su upravo navedeni (što primećuje i Moe), problem dugoročne političke neizvesnosti verovatno će biti veći za interesne grupe nego za političare.

poput potreba za jednoglasnošću unutar Evropske unije ili kvalifikovane većine za promenu Ustava SAD. Naravno, takve prepreke podrazumevaju različite oblike saradnje i razmene koje inače ne bi bile nemoguće. Sklonost *statusu quo* karakteristična za političke sisteme stvara dodatne poteškoće u napuštanju već ustanovljenog puta.²⁷ Kada se tendencija ka *statusu quo* (*status quo bias*) sjedini sa nedostatkom mehanizama konkurencije, slabošću procesa učenja i kratkim vremenskim horizontima karakterističnim za politiku, putna zavisnost u politici postaje neverovatno snažna.

Politika se od ekonomije razlikuje u mnogo čemu. Metode ekonomske analize u politici mogu biti opasne, osim ukoliko se razlike ne razmatraju sistematski. Kada govorimo o putnoj zavisnosti, fokus na karakter politike proizvodi upadljive rezultate. Politički svet je neobično podložan rastućim prinosima. Ta činjenica otvara značajne načine za razumevanje političke dinamike.

PUTNA ZAVISNOST I ISTRAŽIVANJE POLITIKE

Da sažmem, u okolnostima u kojima deluju procesi rastućih prinosa i putna zavisnost, politički život obeležavaju sledeće četiri karakteristike:

1. *Višestruka ravnoteža*. Pod uticajem inicijalnih uslova koji vode ka rastućim prinosima moguća je čitava lepeza različitih ishoda.
2. *Slučajnost*. Relativno mali i beznačajni događaji, ukoliko se dese u pravom trenutku, mogu imati veće i dugotrajnije posledice.
3. *Važna uloga izbora tajminga i vremenskog sleda*. U procesima rastućih prinosa ključno može biti *kada* se neki događaj odigrao. S obzirom na to da raniji delovi redosleda mogu biti važniji od onih koji uslede kasnije, neki događaj koji se desio suviše kasno može ostati bez ikakvih efekata. Da se odigrao ranije mogao je imati veliki uticaj.

27 Važna karakteristika političkih sistema u suprotnosti je sa ovom argumentacijom. Pošto je politika moćan sistem mobilizacije prisilne moći, vlade mogu ponekad biti u poziciji da organizuju prelazak sa jedne na drugu stazu. Koristeći prisilu, one mogu da koordinišu prilagođavanje na način na koji tržišta to možda nikad neće moći. Na primer, Britanska vlada odlučila je da pređe na metrički sistem koji bi bilo teško ili nemoguće ostvariti kroz atomizirane tržišne mehanizme. Očigledno, vlade su, uz mobilizaciju resursa, sposobne za dramatične promene kursa. Međutim, takve mogućnosti ne treba preuveličavati. Metrički primer predstavlja skromnu instancu obrnute putne zavisnosti. Troškovi prelaska su bili relativno mali. Glavni problem je bio koordinacija, odn. mogućnost da se svi podstaknu da pređu na novi sistem u isto vreme. Za ovaj zadatak veliku pomoć pružaju autoritarni kapaciteti izvršne vlasti. Iz razloga koje smo naveli, može se reći da je mnogo manje očigledno da će vlade biti voljne ili sposobne da izvrše prelazak na drugi put kada su troškovi prelaska visoki. Slučajevi fundamentalne ili revolucionarne reforme u dobro institucionalizovanim političkim sistemima privlače našu pažnju upravo zato što su toliko retki.

4. *Inercija*. Kada se proces rastućih prinosa uspostavi, pozitivne povratne sprege mogu dovesti do jedinstvene ravnoteže. Ta ravnoteža će postati otporna na promene.

Postoje takođe dobri razlozi da mislimo da su procesi rastućih prinosa široko rasprostranjeni u politici, s obzirom na to da su karakteristični za institucionalni razvoj, kolektivno delanje, vršenje vlasti i za neophodnost razumevanja političkog sveta uopšte.

Ukoliko su procesi rastućih prinosa preovlađujući u politici, onda odatle proizlaze fundamentalne teorijske implikacije. Neophodno je da promenimo kako vrstu pitanja koje postavljamo u vezi sa politikom tako i vrstu odgovora koje na ta pitanja dajemo. Poštujući sva ta pitanja, najvažnija implikacija jeste potreba da se fokusiramo na tačke račvanja i ključne faktore koji osnažuju kretanje putanjama nakon račvanja. Istraživači komparativne politike i političkog razvoja Amerike se već duže vreme bave pitanjem ključnih trenutaka. Dinamika rastućih prinosa leži u onom što Kolijer i Kolijer nazivaju „mehanizmima reprodukcije“, koji donose i često vremenom uvećavaju efekte ključnih događaja (Collier & Collier 1991). Rasprave o putnoj zavisnosti i kritičnoj skretnici često se tretiraju kao jedno-isto, ali kako tvrdi Haker (Hacker 1998), to su dve različite teme. Argumenti o putnoj zavisnosti objašnjavaju zašto su pojedine istorijske skretnice (*historical junctures*) imale dalekosežne posledice. Ipak, iako se čini da tvrdnje o kritičnoj tački počivaju na procesu rastućih prinosa (inače ne bi bilo jasno zašto su tačke kritične), obrnuto ne važi. Argumenti putne zavisnosti, koji su zasnovani na pozitivnim povratnim spregama, ukazuju na to da nisu samo „veliki“ događaji ti koji imaju velike posledice; oni mali događaji koji se dogode u pravo vreme takođe mogu imati velike posledice.

Usredsređenost na rastuće prinose opravdava okretanje istoriografiji. Svi teoretičari društva se na određeni način slažu da je istorija važna. Trenutni uslovi koji utiču na trenutne društvene ishode su zaista važni. Raniji događaji su bitni za potpuno razumevanje savremenih društvenih zbivanja. Ipak, postoje i standardne pretpostavke da, iz različitih razloga, ta pitanja možemo ostaviti po strani. Osvrtanje unazad dovodi do već poznatog problema beskrajnog vraćanja unazad (*infinite regress*). Istraživanje svakog prethodnog događaja dovodi do zaključka da su i neki prethodni događaji deo lanca nužnih događaja, i tako u beskraj. Teoretičari društva moraju negde da prekinu besmislenost istorije, a sadašnjost je pravo mesto za tako nešto. Homans ovaj problem poredi sa situacijom sa kojom se čistači mina susreću u mornarici. Oni moraju da poznaju magnetno punjenje broda (Hommans 1967, 92–3). Punjenje može biti rezultat beskrajnog broja sitnih faktora koji su se akumulirali tokom razvoja brodova. U praktične svrhe, pak, može se koristiti jednostavan metod: trenutno punjenje broda može se

izmeriti. Ukoliko je zadatak da se razume ranjivost broda na mine Gordijev čvor istorijskog vraćanja unazad se jednostavno mora preseći.²⁸

Iz različitih razloga, taj pristup se može smatrati adekvatnim. Teoretičari društva često imaju dobar razlog da se fokusiraju na sinhronizovanu kauzalnost da bi razumeli kako varijacije u trenutnim varijablama utiču na trenutne društvene ishode. Međutim, kada su procesi rastućih prinosa značajni, takva strategija može biti problematična. Argumenti rastućih prinosa počivaju na koncepciji „istorijskih uzroka“ (Harsanyi 1960; Ikenberry 1994; Stinchcombe 1968, 103–18). Po toj logici, tvrdi se da neki prvobitni trenutak predstavlja okidač za uspostavljanje određenog obrasca, a sama aktivnost zatim nastavlja simultano da se odvija, iako se prvobitni događaj više ne ponavlja. Istina je da, pod uticajem putne zavisnosti, trenutne okolnosti u nekom smislu „uzrokuju“ trenutne ishode, ali usredsređenost na te simultane događaje može da odvede u pogrešnom pravcu. Ono nam omogućava objašnjenje samo jednog kratkog vremenskog isečka, dok nama treba objašnjenje za fenomen niza pokretnih slika. Neophodni uslovi za sadašnje ishode dogodili su se u prošlosti. Ključni predmet izučavanja postaju kritične skretnice (*critical juncture*) ili okidajući događaj (*triggering event*), koji je prouzrokovao razvoj određenog puta, kao i mehanizmi reprodukcije sadašnjeg puta – koji na prvi pogled izgleda kao opšte mesto ili analitički neinteresantan.

Svest o značaju rastućih prinosa može da promeni ne samo pitanja koja postavljamo, već i odgovore koje nudimo. Drugačije rečeno, razumevanje rastućih prinosa može biti plodno tle za hipoteze o izvorima društvenih ishoda. Jedan od značaja argumenata rastućih prinosa jeste u tome što oni predstavljaju alternativno objašnjenje funkcionalističkim objašnjenjima u političkoj nauci. Iako se to ne pominje uvek eksplicitno, funkcionalistički argumenti su dominantni među politikolozima. Oni su zajednički, na primer, kako onima koji se bave racionalnim izborom pojedinaca tako i onima koji naglašavaju efikasnu prirodu kolektivnih odgovora na društvene potrebe (Keohane 1984; Shepsle 1986; Weingast & Marshall 1988).

Funkcionalistički argumenti imaju ovakav oblik: ishod X (npr. institucija, politika ili organizacija) postoji jer je u funkciji Y. U svetu svrshodnih aktera, može zaista biti slučaj da posledice neke institucije mogu na određen način da se dovedu u vezu sa njenim nastankom i trajanjem. Argumenti rastućih prinosa, ipak, sugerišu da postoje velike opasnosti u svakoj pretpostavci po kojoj institucije nastaju, jer služe nekoj posebnoj svrsi. Razmišljanje o nekoj instituciji, politici ili društvenoj organizaciji na način kako to čine funkcionalisti može biti dobar način da se izvedu neke uzročne hipoteze, ali daleko od toga da se samo stavovi funkcionalista

28 Za diskusiju Homanovog argumenta, pogledati Knapp (1984, 43–5).

moгу smatrati prihvatljivim. Moguće su mnoge alternative u vezi samog ishoda. Osim toga, moguće je da dinamika rastućih prinosa „zaključa” ili „zamrzne” neku pojedinačnu opciju, iako se ona desila slučajno, ili da su činioци, koji su omogućili prvobitnu povoljnu okolnost, već odavno prestali da postoje. *Umesto da pretpostavimo relativnu efikasnost kao moguće objašnjenje, najbolje je da se vratimo unazad i proverimo šta se zaista desilo.* Otuda, prihvatanje putne zavisnosti nužno vuče teoretičare društva ka proučavanju istorije, ako ni zbog čega drugog onda da bi se utvrdila validnost stavova funkcionalista.

Proučavanje putne zavisnosti može dovesti do osnova za razvoj važnih hipoteza o izvorima političke stabilnosti i promena. Da ponovimo, Arturov rad na temu rastućih prinosa je inovativan ne samo zato što opisuje karakteristike ovih procesa, već i zato što identifikuje uslove koji pogoduju putnoj zavisnosti. Najvažniji cilj ovog eseja, koji se nadograđuje na Nortove ideje, jeste u tome da započne proces prilagođavanja tih argumenata istraživanju politike. To znači da je neophodno obratiti pažnju na specifične odlike političkog sveta, kao što su njegova unutrašnja dvosmislenost, prevalentnost institucija koje su otporne na promene, značajno mesto problema kolektivnog delanja, kao i upotrebu političke vlasti u cilju uvećanja asimetrije moći. Nisu svi aspekti političkog života predmet rastućih prinosa. Osim toga, ovaj tekst naglašava posebne odlike područja politike koji utiču na inicijaciju i osnaživanje rastućih prinosa. Ukratko, ovo je plodno tle za razvoj novih argumenata o uslovima koji pogoduju nastanku ili predstavljanju prepreku različitim tipovima političkih promena.

Razmotrimo sledeći primer. Važna tema nedavnih istraživanja u komparativnoj političkoj ekonomiji su „varijeteti kapitalizma“. Uprkos rastu međunarodne ekonomske međuzavisnosti, koja, čini se, primorava na konvergenciju, razvijena industrijska društva nastavljaju da ispoljavaju fundamentalne razlike u pogledu osnovnih institucionalnih struktura (Berger & Dore 1996; Hall 1999; Hollingsworth & Boyer 1997; Soskice 1999²⁹). Literatura na ovu temu je do sada dala veći doprinos u identifikovanju i opisivanju razlika nego u objašnjenju onoga šta ih generiše i iz čega se sastoje. Hol i Soskis su napravili važan iskorak time što su naglasili ulogu institucionalnih komplementarnosti. Koristi od posebnih ekonomskih institucija i organizacija rastu ukoliko deluju u okruženju u kom postoje posebne vrste institucija i organizacija.

Analiza „varijeteta kapitalizma“ na ubedljiv način objašnjava osobite ravnoteže u različitim privredama, ali ne objašnjava kako te osobite ravno-

29 Nakon objavljivanja Pirsonovog teksta, Hol i Soskis su izdali sveobuhvatnu i daleko poznatiju studiju o varijetetima kapitalizma. Peter A. Hall and David Soskice, *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. (Komentar prevodioca.)

teže nastaju. Iz te analize može se videti zašto su elaborirani sistemi proizvodnje unutar modernih privreda podložni rastućim prinosima. Početni troškovi, ne samo za nova preduzeća već i za ključne organizacije i institucije koje povezuju privatne aktere, izuzetno su veliki. Organizacije, formalni i neformalni aranžmani, bilo javni ili privatni, koji pomažu interakcije unutar struktura, stvaraju gusto povezane institucionalne matrice. Ekonomske i društvene organizacije i političke institucije (kako oni osnovni ustavni aranžmani, tako i javne politike) tokom vremena su zajednički evoluirale. Efekti koordinacije široko su rasprostranjeni; posebni pravci delanja imaju smisla, jer se može predvideti delanje ostalih u sistemu. Preduzeća su razvila sofisticirane strategije koje su pogodne za posebnu institucionalnu matricu s kojom su suočeni. Drugim rečima, unutar tih složenih sistema došlo je do učenja kroz praksu (*learning by doing*). Ukratko, nacionalne privrede su izuzetno putno zavisne. One će verovatno ispoljiti suštinsku otpornost, čak i u slučaju velikih spoljnih udara, kao što su nedavne promene u globalnoj privredi.

Pored toga što određeni uzročni procesi generišu ili održavaju pozitivne povratne sprege, argumenti u korist rastućih prinosa upućuju pažnju na hipoteze koje su eksplicitno zasnovane na tajmingu i sledu. Pod uslovima koji pogoduju putnoj zavisnosti, isti događaj (npr. spoljni udar, poput privredne depresije ili rata) može imati različite efekte u zavisnosti od toga kada i kojim redosledom se taj događaj odigrao (Collier & Collier 1991; Ertman 1996). Skovronek (1993) ističe da se ne mogu razumeti mogućnosti, ograničenja, zahtevi s kojim se suočava jedan predsednik države ukoliko tog istog predsednika ne stavimo u redosled predsednikovanja koja su podržavala ili se protivila dominantnoj koaliciji tokom određenog perioda. Argumenti rastućih prinosa stvaraju snažnu podlogu za Tilijevu tvrdnju koja kaže: „*trenutak u kome se stvari dese unutar određenog redosleda utiče na to kako će se stvari dešavati*“ (Tilly 1984, 14).

Ovim se naglašava širi značaj argumenata putne zavisnosti. Oni mogu da pomognu teoretičarima politike da jasnije i eksplicitnije razmišljaju o ulozima vremena i istorije u društvenim analizama. Ovo je posebno važno jer mnogi tvrde da je na sceni „istorijski zaokret“ u društvenim naukama (McDonald 1996). Međutim, to može uneti konfuziju u pogledu toga šta ovde tačno znači zaokret. Za neke su pojedinačni istorijski ishodi od unutrašnjeg značaja. Za mnoge je istorijska analiza u suštini jedan metod, odnosno način da se proširi broj slučajeva koji se mogu upotrebiti prilikom ilustrovanja navodno opštih teorijskih modela. Ono što ja tvrdim u ovom slučaju je sasvim drugačije. Treba se okrenuti istoriji, jer važni aspekti društvene stvarnosti mogu se na najbolji način razumeti kao vremenski procesi (*temporal processes*). Nije prošlost po sebi ono što je važno, već način na koji su se stvari izdešavale tokom vremena.

Ključne osobine rastućih prinosa obezbeđuju značajnu podršku za mnoge ključne tvrdnje „istorijskih institucionalista“. Time obuhvatamo dve važne teme koje sam ovde razmatrao. Ovaj rad je istorijski jer prihvata da politički razvoj mora da se shvati kao proces koji se odvija tokom vremena. Ona je institucionalna jer naglašava da su mnoge savremene političke implikacije ovih temporalnih procesa ugrađene u institucije – bilo da se radi o formalnim pravilima, političkim strukturama ili normama.

Od ova dva elementa najveću pažnju dobijao je institucionalni. Uprkos značajnim izuzecima (Katznelson 1997; Orren & Skowronek 1994; Skocpol 1992; Skowronek 1993; Thelen 1999), značaj temporalnih procesa u analizi istorijskog institucionalizma je često implicitan ili umanjen. Bez obzira na to, empirijski rad u ovoj tradiciji naglašava potrebu za istraživanjem vremenskih procesa na način da se objasne važni politički ishodi. Istorijski institucionalizam često naglašava kritične momente u politici, osobite razvojne vremenske sledove, kao i rigidnost koja društvenim akterima otežava izbegavanje uspostavljenog puta.

Naravno, pređašnji radovi u oblasti istorijskog institucionalizma nadovezuju se na tradiciju koja posvećuje pažnju ulozi istorije u društvenim naukama. Posvećenost pitanju istorije je zajednička svima koji traže odgovore na važna pitanja koja su proistekla iz iskustava realnih političkih sistema. Pitanja izbora momenta, sleda i kritičnih skretnica igraju važnu ulogu u ovom tipu rada. Među mnogim takvim studijama, Geršenkronova studija o industrijalizaciji i izgradnji države (Gerschenkron 1962) i Lipset/Rokanova analiza partijskih sistema (1967) klasični su primeri. Zaista, pošteno je zapitati se da li je inkorporisanje koncepata rastućih prinosa i putne zavisnosti u istraživanju politike blisko čoveku koji je shvatio da je ceo život izgovarao prozu. Da li je putna zavisnost samo pomodno ime za stare ideje?

Diskusije na temu putne zavisnosti se mogu isplatiti čak i ako ne urade ništa više od skretanja pažnje posrnule discipline na sagledavanje relevantnosti ranijih radova iz ove oblasti. Ipak, postoji dobar razlog da verujemo da taj koncept može i više od toga. Znanje o dinamici rastućih prinosa može izoštriti naše shvatanje o tome zašto su kritične skretnice važne, te zašto je tajming često vrlo važan u politici. Većina prethodnih radova o tom pitanju bila je nejasna (Pierson n.d.b.), iako bi bio neophodan detaljan pregled literature da bi se podržala ta tvrdnja. Važne karakteristike pozitivnih povratnih sprega obezbeđuju ključ za smislenost složenog miksa stabilnosti i promena koje karakterišu veliki broj političkih procesa. Kao što je malo pre rečeno, istraživanje procesa rastućih prinosa može generisati oštrije hipoteze, utemeljene na eksplicitnijim društvenim mehanizmima, o izvorima divergentnih puteva i društvene inercije.

Postoje, naravno, značajne poteškoće u vezi sa rastućim prinosima. Dve zahtevaju makar kratak osvrt. Prva je metodološka i tiče se poteškoća u vezi sa testiranjem hipoteza koje su zasnovane na složenim argumentima putne zavisnosti (Geddes 1997).³⁰ Problem „velikog broja varijabli, malog broja slučajeva“ pogoršava se u argumentima putne zavisnosti. To zahteva od istraživača da evaluiira sled nekoliko varijabli tokom vremena.

To ne mora da predstavlja posebno gorući problem za istraživanje ishoda kada je moguće generisati mnogo slučajeva (npr. formacija interesnih grupa). Kolektivno delanje i razvoj mentalnih mapa aktera o politici predstavlja oblast koja posebno obećava, kada su u pitanju nova istraživanja. Problem „puno varijabli, malo slučajeva“ može ipak proizvesti poteškoće argumentima rastućih prinosa ukoliko se radi o nekom višem nivou agregacije. Potreba da se generiše više slučajeva pomaže prilikom objašnjenja zašto je komparativna politika uvek bila oblast koja je naglašavala značaj kritičnih skretanja (Collier & Collier 1991). Kontrafaktualna analiza se razvija kao važno sredstvo za takva istraživanja (Tetlock & Belkin 1996). Zatim, analitičari mogu koristiti rastuće teorijsko poznavanje procesa putne zavisnosti kako bi generisali nove opažljive implikacije tako što će se fokusirati na međustadijume u ovim procesima. Kao što Geddes ističe (Geddes 1997), postoje načini da rešite problem „malog n “, ali oni zahtevaju precizan dizajn istraživanja.³¹ Čak i pažljivi dizajni mogu biti neadekvatni za bilo šta drugo osim za jednostavne argumente rastućih prinosa.

Drugi problem tiče se opasnosti da koncept rastućih prinosa sugerise suviše statičan pogled na društveni svet. Uzmimo najpotpuniju ilustraciju: procesi Polijeve urne se odvijaju dok se ne dođe do ravnotežnog ishoda, a potom se suštinski zaustavljaju. Procesu rastućih prinosa, čini se, generišu samo kratke momente „puntuacije“ u velikim zamrznutim društvenim strukturama. Za mnoge, značaj putne zavisnosti se vidi u evidentnoj dinamici društvenog života.

Ovo je osetljiv, ali i koristan izazov (Thelen 1999). Međutim, analize putne zavisnosti ne podrazumevaju nužno da se određene alternative trajno vezuju za određen samoodrživ put. Identifikovanje samoodrživih procesa pomaže prilikom razumevanja zašto su organizacione i institucionalne prakse često izuzetno otporne – i to je jako važno, jer su ti kontinuiteti upečatljiva odlika društvenog sveta. Tvrdnja da društveni svet može trajno biti „zamrznuti“ nije prihvatljiva, ali to niko i ne tvrdi. Promena se nastavlja, ali je to zavisna promena (*bounded change*), sve dok nešto ne

30 Treba napomenuti, međutim, da će se mainstream statistička istraživanja suočiti sa teškim izazovima ako su procesi putne zavisnosti česti, jer mnoge kvantitativne tehnike počivaju na pretpostavci da oni to nisu (Jackson 1996).

31 U statističkom žargonu „malo n “ znači istraživanje sa malim uzorkom. (Komentar prevodioca.)

razvrgne mehanizme reprodukcije koji stvaraju kontinuitet. Nort ključnu tačku vidi na sledeći način: „Na svakom koraku postoje izbori, politički ili ekonomski, koji stvaraju realne alternative. Putna zavisnost je način da se konceptualno sažmu izbori i poveže donošenje odluka tokom vremena. Ovo nije priča o neizbežnosti u kojoj na osnovu prošlosti možete tačno predviđati budućnost“ (North 1990a, 98–9). Tvrdnja argumenta putne zavisnosti jeste da prethodne održive opcije mogu biti nedostupne kao posledica produženog perioda pozitivnog povratnog odgovora. Kumulativne obaveze nastale u prošlosti često će otežati promenu i usloviti oblik u kome će se pojaviti nova račvanja.

Zaista, kao što su nedavno naglasili Mahoni (n.d) i Telen (Thelen 1999), identifikovanje posebnih petlji povratnih sprega (*feedback loops*) ili mehanizama reprodukcije, često dovodi do pogleda na tipove događaja ili procesa koji mogu generisati velike promene koje slede. Takve kritičke tačke se često nazivaju „egzogeni šokovi“. Treba očekivati da se ove promene dešavaju kada određeni uslovi ometaju ili savladavaju posebne mehanizme koji su prethodno proizvodili postojeći put.

Argumenti rastućih prinosa otvorili su novi prostor za politikološka istraživanja. Pored toga, razumevanje tih procesa može politikolozima obezbediti još nešto značajno: zdravu dozu poniznosti. Još od uspona bihejviorizma, mnogi teoretičari politike imali su velike aspiracije u pogledu razvoja političke nauke koja je zasnovana na jednostavnosti i generalizacijama i koja ima veliku moć predviđanja. Uprkos skromnim dostignućima tokom četiri decenije, te aspiracije i dalje postoje. Prepreke su nastale s obzirom na potrebu za više vremena i održivijim primenama odgovarajućih metoda. Nesposobnost pravljenja velikih moćnih generalizacija koje omogućavaju predviđanje i dalje je prisutna. Ako su rastući prinosi zaista ključna odlika politike, onda smo objašnjenje tražili na pogrešnom mestu. Ključni problem leži u karakteru samog političkog sveta.

LITERATURA

- Abbott, Andrew. 1983. “Sequences of Social Events: Concepts and Methods for the Analysis of Order in Social Processes”. *Historical Methods* 16, pp. 129–47.
- Abbott, Andrew. 1990. “Conceptions of Time and Events in Social Science Methods: Causal and Narrative Approaches”. *Historical Methods* 23, pp. 140–50.
- Alchian, Armen A. 1950. “Uncertainty, Evolution and Economic Theory”. *Journal of Political Economy* 58, pp. 211–21.
- Arthur, W. Brian. 1994. *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Bachrach, Peter, and Morton S. Baratz. 1962. “The Two Faces of Power”. *American Political Science Review* 56 (December), pp. 947–52.

- Berger, Suzanne, and Ronald Dore, eds. 1996. *National Diversity and Global Capitalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Collier, Ruth Berins, and David Collier. 1991. *Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Comes, Richard, and Todd Sandler. 1996. *The Theory of Externalities, Public Goods and Club Goods*. 2d ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- David, Paul. 1985. "Clio and the Economics of QWERTY". *American Economic Review* 75 (May), pp. 332–7.
- Denzau, Arthur D., and Douglass C. North. 1994. "Shared Mental Models: Ideologies and Institutions". *Kyklos* 47 (1), pp. 3–31.
- Ertman, Thomas. 1996. *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fearon, James D. 1996. "Causes and Counterfactuals in Social Science: Exploring an Analogy between Cellular Automata and Historical Processes". In *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological and Psychological Perspectives*, ed. Philip E. Tetlock and Aaron Belkin. Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 39–67.
- Gaventa, John. 1980. *Power and Powerlessness: Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley*. Urbana: University of Illinois Press.
- Geddes, Barbara. 1997. "The Use of Case Studies in Path Dependent Arguments". Department of Political Science, University of California at Los Angeles. Typescript.
- Gerschenkron, Alexander. 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Greider, William. 1982. *The Education of David Stockman and Other Americans*. New York: Dutton.
- Hacker, Jacob. 1998. "The Historical Logic of National Health Insurance: Structure and Sequence in the Development of British, Canadian, and U.S. Medical Policy". *Studies in American Political Development* 12, pp. 57–130.
- Hall, Peter. 1993. "Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain". *Comparative Politics* 23, pp. 275–96.
- Hall, Peter. 1999. "The Political Economy of Europe in an Era of Interdependence". In *Change and Continuity in Contemporary Capitalism*, ed. Herbert Kitschelt, Peter Lange, Gary Marks, and John D. Stephens. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 135–63.
- Hall, Peter, and David Soskice. 2000. "An Introduction to Varieties of Capitalism". Harvard University. (Typescript).

- Harsanyi, John C. 1960. "Explanation and Comparative Dynamics in Social Science". *Behavioral Science* 5, pp. 136-45.
- Hecló, Hugh. 1974. *Modern Social Politics in Britain and Sweden*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Hill, Greg. 1997. "History, Necessity, and Rational Choice Theory". *Rationality and Society* 9, pp. 189-213.
- Hirsch, Fred. 1977. *The Social Limits to Growth*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hollingsworth, J. Rogers, and Robert Boyer. 1997. *Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Homans, George. 1967. *The Nature of Social Science*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Ikenberry, John. 1994. "History's Heavy Hand: Institutions and the Politics of the State". University of Pennsylvania. (Typescript.)
- Jackson, John E. 1996. "Political Methodology: An Overview". In *A New Handbook of Political Science*, eds. Robert E. Goodin and Hans-Dieter Klingemann. Oxford: Oxford University Press, pp. 717-48.
- Katznelson, Ira. 1997. "Structure and Configuration in Comparative Politics". In *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, ed. Mark Irving Lichbach and Alan S. Zuckerman. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 81-112.
- Keohane, Robert O. 1984. *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Knapp, Peter. 1984. "Can Social Theory Escape from History?" *History and Theory* 23 (1), pp. 34-52.
- Krasner, Stephen. 1989. "Sovereignty: An Institutional Perspective". In *The Elusive State: International and Comparative Perspectives*, eds. James A. Caporaso. Newbury Park, CA: Sage, pp. 69-96.
- Krugman, Paul. 1991. "History and Industry Location: The Case of the Manufacturing Belt". *American Economic Review* 81, pp. 80-3.
- Krugman, Paul. 1996. *Pop Internationalism*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Levi, Margaret. 1997. "A Model, a Method, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis". In *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, eds. Mark I. Lichbach and Alan S. Zuckerman. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 19-41.
- Liebowitz, S. J., and Stephen E. Margolis. 1995. "Path Dependence, Lock-In, and History". *Journal of Law, Economics, and Organization* 11 (1), pp. 205-26.
- Lindblom, Charles E. 1977. *Politics and Markets*. New York: Basic Books.

- Lipset, Seymour Martin, and Stein Rokkan. 1967. "Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction". In *Party Systems and Voter Alignments*, eds. Seymour Martin Lipset and Stein Rokkan. New York: Free Press, pp. 1–64.
- Lukes, Steven. 1974. *Power: A Radical View*. London: MacMillan.
- Mahoney, James. N.d. "Uses of Path Dependence in Historical Sociology". *Theory and Society*. (U pripremi za štampu).
- Mannheim, Karl. 1952. "The Problem of Generations". In *Essays on the Sociology of Knowledge*, ed. Paul Kecskemeti. London: Routledge and Kegan Paul, pp. 276–320.
- Marwell, Gerald, and Pamela Oliver. 1993. *The Critical Mass in Collective Action: A Micro-Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonald, Terrance J., ed. 1996. *The Historic Turn in the Human Sciences*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Milgrom, Paul, and John Roberts. 1990. "The Economics of Modern Manufacturing: Technology, Strategy, and Organization". *American Economic Review* 80, pp. 511–28.
- Moe, Terry. 1984. "The New Economics of Organization". *American Journal of Political Science* 28, pp. 739–77.
- Moe, Terry. 1990. "The Politics of Structural Choice: Toward a Theory of Public Bureaucracy". In *Organization Theory: From Chester Barnard to the Present and Beyond*, ed. Oliver E. Williamson. Oxford: Oxford University Press, pp. 116–53.
- Mueller, Dennis C. 1989. *Public Choice II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C. 1990a. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C. 1990b. "A Transaction Cost Theory of Politics". *Journal of Theoretical Politics* 2 (October), pp. 355–67.
- North, Douglass C. 1993. "Institutions and Credible Commitment". *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 149, pp. 11–23.
- North, Douglass C., and Barry R. Weingast. 1989. "Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth Century England". *Journal of Economic History* 49, pp. 803–32.
- Olson, Mancur. 1965. *The Logic of Collective Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Orren, Karen, and Stephen Skowronek. 1994. "Beyond the Iconography of Order: Notes for a 'New Institutionalism'". In: *The Dynamics of American Politics*, eds. Lawrence Dodd and Calvin Jillson. Boulder, CO: Westview, pp. 311–30.

- Pierson, Paul. 1993. "When Effect Becomes Cause: Policy Feedback and Political Change". *World Politics* 45, pp. 595–628.
- Pierson, Paul. N.d.a. "The Limits of Institutional Design: Explaining Institutional Origins and Change". In *Governance*. Forthcoming.
- Pierson, Paul. N.d.b. "Not Just What, but When: Timing and Sequence in Political Processes". In *Studies in American Political Development*. Forthcoming.
- Polsby, Nelson W. 1963. *Community Power and Social Theory*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Romer, Paul M. 1986. "Increasing Returns and Long-Run Growth". *Journal of Political Economy* 94, pp. 1002–37.
- Romer, Paul M. 1990. "Are Nonconvexities Important for Understanding Growth?" *U: American Economic Review* 80, pp. 97–103.
- Rose, Richard. 1990. "Inheritance before Choice in Public Policy". *Journal of Theoretical Politics* 2, pp. 263–91.
- Sartori, Giovanni. 1970. "Concept Misinformation in Comparative Politics". *American Political Science Review* 64, pp. 1033–53.
- Seabrook, John. 1997. "Tackling the Competition". *The New Yorker*, August 18, pp. 42–51.
- Sewell, William H. 1996. "Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology". In *The Historic Turn in the Human Sciences*, ed. Terrance J. McDonald. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 245–80.
- Shepsle, Kenneth A. 1986. "Institutional Equilibrium and Equilibrium Institutions". In *Political Science: The Science of Politics*, ed. Herbert F. Weisberg. New York: Agathon, pp. 51–81.
- Shepsle, Kenneth A. 1991. "Discretion, Institutions and the Problem of Government Commitment". In *Social Theory for a Changing Society*, eds. Pierre Bourdieu and James Coleman. Boulder, CO: Westview, pp. 245–63.
- Skocpol, Theda. 1992. *Protecting Soldiers and Mothers: The Political Origins of Social Policy in the United States*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard.
- Skocpol, Theda. 1999. "How Americans Became Civic". In *Civic Engagement in American Democracy*, eds. Theda Skocpol and Morris P. Fiorina. Washington, DC: Brookings Institution Press and the Russell Sage Foundation, pp. 27–80.
- Skowronek, Stephen. 1993. *The Politics Presidents Make: Leadership from John Adams to George Bush*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard.
- Soskice, David. 1999. "Divergent Production Regimes: Coordinated and Uncoordinated Market Economies in the 1980s and 1990s". In *Change and Continuity in Contemporary Capitalism*, eds. Herbert Kitschelt, Peter Lange, Gary Marks, and John D. Stephens. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 101–34.

- Spruyt, Hendrik. 1994. *The Sovereign State and Its Competitors*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stinchcombe, Arthur L. 1968. *Constructing Social Theories*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tetlock, Philip E., and Aaron Belkin, eds. 1996. *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Thelen, Kathleen. 1999. "Historical Institutionalism and Comparative Politics". *Annual Review of Political Science* 2, pp. 369–404.
- Tilly, Charles. 1984. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.
- Tyson, Laura D'Andrea. 1993. *Who's Bashing Whom? Trade Conflicts in High Technology Industries*. Washington, DC: Institute for International Economics.
- Weingast, Barry R., and William J. Marshall. 1988. "The Industrial Organization of Congress; or, Why Legislatures, Like Firms, Are Not Organized as Markets". *Journal of Political Economy* 96, pp. 132–63.
- Williamson, Oliver E. 1993. "Transaction Cost Economics and Organization Theory". *Industrial and Corporate Change* 2, pp. 107–56.
- Wolfinger, Raymond A. 1971. "Nondecisions and the Study of Local Politics". *American Political Science Review* 65, pp. 1063–80.
- Wuthnow, Robert. 1989. *Communities of Discourse: Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment, and European Socialism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Preveli sa engleskog: Đorđe Trikoš, Ana Đumić,
Marko Vidović, Dijana Lukić, Dušan Pavlović

PRIKAZI

ŽARKO PAIĆ

DOBA OLIGARHIJE

Litteris, 2017, Zagreb, str. 563

Mnoga su pitanja koja muče – još uvijek postojeću, no „rijetku zvjerku“ – mislećeg čovjeka. Posebice, naravno, onoga koji se još interesira za filozofiju. Filozofija, što je to? To vam je onaj još postojeći ostatak tzv. humanistike. Imamo i danas još filozofske fakultete, društveno-humanističke odjele na tim ustanovama, ali se trebamo ozbiljno priupitati: ima li još filozofije? Ima li odgovornog, slobodnog, kritičkog mišljenja koje se pita što je to s čovjekom i njegovim svijetom danas? Međutim, kako se postaviti kada se iz onog Podsvjesnog probije mefistofelovski problem: „A što kad više nema ništa 'iza'?“ Kada je svekolika ideja života realizirana u tzv. stvarnosti? Kada je to – to?

S ovim se dijaboličnim pitanjem suočava Žarko Paić u svojoj – opet iznova – *opus magnum* knjizi *Doba oligarhije. Od informacijske ekonomije do politike događaja*. Živimo u „režimima oligarhije“, a ne u demokratskim poretcima. Otprilike će ovako dijagnosticirati životno-svjetovnu situaciju Jacques Rancière. Paić, kao revni istražitelj ontologije svijeta u kojem živimo, nadovezuje se na tu tezu. Što je temelj spomenute dijagnoze? Autor će u eponimnom poglavlju za cijelu knjigu reći da danas svjedočimo korporativnom upravljanju društvom, koje je organizirano kao „racionalni konsenzus“. Sama, pak, „vladavina oligarhije“ potječe iz toga što demokratski poredak klizi u sveprisutnu tiraniju uzurpatora vlasti. Sve to skupa čini ono što i Rancière i Paić nazivaju – dobom oligarhije. Namjesto jednakosti i slobode imamo korporativno upravljanje državom i društvom od strane demokratski izabrane elite tehnokrata. (Sjetimo se temeljna ontološkog pojma iz prethodne Paićeve knjige – *tehnosfere*.) Ljudi, dakle, proceduralno odabiru svoje tlačitelje. (Ili osloboditelje njihove želje, ako pristanemo na tezu da je ovaj svijet upravo onaj koji smo željeli!)

Nastavljajući se na ideje iznijete u svojim ranijim analizama pojma 'političkog' i same politike, autor tvrdi da suvremena politika postaje tek marketing, odnosno pitanje tehničke učinkovitosti pravnoga sustava. Dakle, tehničko pitanje. A kada je tomu tako, onda istinske politike više i nema. (Barem one aristotelovskog izvorišta koje nam govori da se u politici radi o dobrobiti zajednice.) Ontološki se to dijagnosticira na vrlo originalan način. Naime, *bitak* (temeljna filozofska kategorija) postaje *informacijom*. Kroz povijesno se oblikovani lik tehnologije negiraju svi izgledi

neke buduće revolucije postojećeg svijeta. Ponovimo ono đavolsko pitanje: „A što kad više nema ništa 'iza'?“ Kada jednakost, slobodu i demokraciju odmijene pojmovi poput „društva znanja“, „stručnosti“, „kompetitivnosti“, „izvrsnosti“? Ništa... Kada je *bitak* postao *informacijom*, ostatak povijesnog sklopa bića i biti čovjeka biva određen onime što nazivamo *mrežama komunikacije*. U tom sklopu nestaje i pojam društva, a što je cinički lucidno označila već neoliberalna politika konzervativne britanske premijerke M. Thatcher (*There is no such thing as society!*) Što nam znači ovaj „nestanak društva“? Plauzibilno, zaključuje Paić, kad nemamo društva niti društvenih odnosa, izmahnuto nam je i tlo za bilo kakvo revolucionarno djelovanje. Slijedeći po njemu (nažalost!) najznačajnijeg filozofa 20. stoljeća, Martina Heideggera, dolazimo do stava da: „nijedna revolucija nije dovoljno revolucionarna“ (Heidegger, *Die Geschichte des Seyns*). Pogotovu ona koja je nemoguća, mogli bismo cinično nadodati!

Posebice je to vidljivo u suvremenom ideologemu tzv. „društva znanja“. Kako pisac ovih redaka i sam participira u tzv. akademskom sustavu, onda mu se ova Paićeva dijagnostika čini još bolnije opipljivom. Bolonjski sustav sveučilišnog obrazovanja sa sobom nosi svekoliko zatiranje kritičkog kapaciteta mladih ljudi. Jureći za tzv. ECTS bodovima, studenti se suočuju s padom vlastite imaginacije u „imagologiju“. Prečesto su im važnije sličice s mobitela od zamišljanja pojmova! Tako svjedočimo preobrazbi procesa razumijevanja u puku pragmatiku značenja. Posljedice su po humanistiku katastrofalne (rekao bi i Benjamin u jednom drugome, navlastitom kontekstu).

Oligarhija je neraskidivo vezana uz korporaciju. Što je za Paića korporacija? Ništa drugo doli „nova sablast u utjelovljenju onoga čudovišno neljudskoga“. Korporacija je zapravo posljednji stadij kapitalizma kao vladavine i upravljanja svijetom kao tržištem. Ona ima strukturu *mreže*. Zapravo, ovaj je pojam proročki nagoviješten već u djelima velikog pisca Franza Kafke. Sudbine Josefa K. ili Gregora Samse u *Preobrazbi* i *Procesu* potpuno su u znaku čudovišnosti korporacije. Niti sam Kafka osobno neće biti pošteđen nekoversne monstroznosti birokratsko-korporativnog aparata kada mu se pisanje čini jedinim izlazom iz „metafizike krivnje“.

Ponovno, što nam još znači oligarhija? Radi se o nejednakosti i apsolutnoj moći novih elita, a u svemu tome politika postaje uslužna djelatnost kapitalističke ekonomije. Po vokaciji filozof, Paić ne može a da ne dekonstruira ovaj ideološki obrazac koji onu najslobodniju ljudsku djelatnost – *politiku* – stavlja u tehno-znanstvene kolonizacije svijeta života. Jean-François Lyotard, kao glavni „junak“ prve autorove utjecajne knjige *Postmoderna igra svijeta* (1996), reći će da se represija sustava u korpologarhijskom ustroju pretvara u „depresiju života samoga“. Svemu je tomu uzrok upravo oligarhija kao „nova elita“ u društvima kontrole. Paić

će umnogome slijediti kako Foucaultove analize biopolitike tako i upravo gorespomenutu promjenu paradigme iz disciplinarnih društava u tzv. „društvo kontrole“, a koju uspostavlja Gilles Deleuze negdje na početku 1990-ih.

Prema piscu ovih redaka, najznačajnijim se podpoglavljem u eponimnom tekstu knjige čini ono koje govori o „psihotehnici kontrole želje“, i to na putevima između ekonomskog menadžmenta i političkog marketinga. U doba sveprožimajućeg racionalizma (u kapitalizmu, sve je racionalno osim kapitala samoga, često će ponoviti Paić), vladavine tehno-znanosti i kibernetičke kontrole – važnim se čini razmotriti osebujnu „politiku želje“. Naime, već je Foucault u svojim kasnim predavanjima uspostavio nove teorijsko-filozofske paradigme/episteme za poimanje ontologije aktualiteta. Kroz njegovo se tematiziranje biopolitike i u dobu prožetom tzv. „governmentalnošću“ sve više udaljujemo od tradicionalno humanističke kategorije solidarnosti, a sam francuski autor završava u stoičkoj etici „brige za sebe“. Posljedica ovakovrsnog odustajanja od jedne od temeljnih kategorija francuske građanske revolucije i prosvjetiteljstva – solidarnosti – biti će racionalna aksiomatika novih tehnika vladavine.

Da se vratimo opet pitanju „sveučilišne Bolonje“... Znanje postaje fleksibilnim, fluidnim, komercijaliziranim. Drugim riječima, ZNANJE = ROBA na tržištu. U takvim okolnostima ne možemo više očekivati niti neki revolucionarni impuls. Jedina „politika“ koja preostaje jest ona „politika želje“ kojom upravlja kapital. Već spomenuti ekonomski menadžment i politički marketing čine, pak, meritokraciju. Što je meritokracija? Ovaj ideologem tzv. „društva znanja“ praktički je rezultat oligarhijske vladavine. Meritokracija je mjerni instrument onoga što jest i može biti znanje, za razliku od onoga što to ne može. Naime, financijska utrživost i isplativost na taj način stupaju u domenu onoga što nije nikada imalo kvantitativnu izmjerljivost – znanje radi Čovjeka samoga. „Budite kreativni!“ Ovaj konstruirani imperativ zapravo je prikrivanje besplodnosti tržišno unovčivog „znanja“. Biti kreativan po nalogu? To je „drveno željezo“, rekao bi moj dragi profesor Milan Kangrga. Opet, kreativno? Nije li to ono što Kant naziva „spontanitetom ideja“? Sve se ovo, pak, u oligarhijskoj meritokraciji pretvara u „marketing navigacije društvenim procesima s osloncem na tržišne strategije uspjeha“, reći će Paić.

Sljedeći ideologem neoliberalnih oligarhijskih režima svakako je – reforma. Ne trebamo pritom ići daleko, reforma stoji, a trebala bi se odvijati, i ovdje. Međutim, u vrlo uvjerljivoj analizi autor knjige iznosi tvrdnju sličnu onoj koju o permanentnim reformama, primjerice, obrazovnih sustava iznosi Konrad Paul Liesmann u svojoj *Teoriji neobrazovanosti* (2006). Naime, suočavamo se sa stalnim „reformama onoga istog“. U spomenutom slučaju obrazovnog, primarno univerzitetskog preobra-

žavanja u nove modele, dešava se „teorem Lampedusa“, čuven iz Viscontijeva filma, *Gepard*. Naime, želeći sačuvati veleposjednički polufeudalni sustav, istoimeni protagonist kazuje: „treba sve promijeniti kako se ne bi ništa promijenilo“. Slobodno i neovisno znanje humanistike tako postaje, dakle, predmet „reformne“. Posljedica toga je upropaštavanje javnog sektora u korporativni sektor usluga. Sve je to omogućeno neoliberalnim kodom. Isti, tzv. neoliberalni projekt razara jezgru društvene solidarnosti, stvarajući korporativnu strategiju upravljanja svijetom kao tržištem. Matrica je to prema kojoj se organizira cjelokupni društveni način proizvodnje.

Novi akter u cijeloj neoliberalnoj priči, prema Bernardu Stiegleru, postaje, tek naizgled, netko neočekivan. Stiegler kao tihog partnera u oligarhijskom upravljanju svijetom spominje – mafiju! U svojoj *Novoj kritici političke ekonomije* potonji će govoriti o prelasku kapitalizma u, više ili manje otvorenu, „mafijizaciju“. Novi će način funkcioniranja oligarhije biti u službi političkog pokoravanja većine kao naroda. Jedinstveno tijelo naroda tako se pretvara u ono što Deleuze i Guattari detektiraju kao „tijelo bez organa“. U svemu ovome, mafija nije tek „mračno drugo“ vladajućeg poretka. Jer, postoji li organizacija koja uvjerljivije slijedi spomenuti „kod ideologema neoliberalnog projekta“? Kompetitivnost, racionalnost, stručnost, poduzetništvo, ulaganje u ljudski kapital, mobilnost – brzina umrežavanja mafije u svemu tome je sigurno veća negoli sindikata!

Što je ostalo od svijeta, koji je uvijek bio čovjekovo djelo, u doba oligarhije? Svijet nije ništa drugo doli „interaktivni spektakl narcizma i histerije u čistoj formi kapitala“. Što je, pak, s kulturom? Kultura postaje „vizualni marketing besmisla života“. Represija sustava se pretvara, rekoš već, u depresiju mase.

U dva se poglavlja svoje knjige Paić bavi autorima koji nude novi model političkog promišljanja suvremenosti. Obojica protiv tzv. političke filozofije, Alain Badiou i Jacques Rancière, postaju predmetom autorske kritičke analize. Paić će u tekstu „Antiteologija novoga događaja“ podvrći akribijskom preispitivanju Badiouovu kontingenciju politike. Najveći će prigovor ovome militantnom zagovorniku komunističke hipoteze biti nedostatak povijesnog propitivanja u njegovu hipostaziranju političke događajnosti. Možda će tek nešto blaži(?) biti prema Rancièreu. Misliocu koji se zalaže za „demokratski poredak estetski shvaćene politike kao zajedništva u nadolazećem stanju jednakosti“ – što mu Paić priznaje kao značajan emancipacijski doprinos – autor će *Doba oligarhije* spočitavati nedostatak bilo kakve analize realne moći. Dosezi njegove politike nesuglasnosti time će umnogome biti ograničeni. Možda pankerskom energijom prožeta ideja *an-arché* kao glasa naroda ima utopijsku dimenziju... ali bitna je neprimjenost ove filozofske apologije demokracije u njezinoj neprimjenjivosti u doba kada narod nije *demos*, već tek *ethos* i *laos*.

Možemo li Paićevu knjigu nazvati pesimističnim prikazom zbilje u kojoj jesmo? Možda bismo ga mogli nazvati unekoliko tragičnim, ali i – realističkim. Naime, tragično jest to da „svijet života“, sloboda i želja, postaju nastavak korpo-kapitalističke proizvodnje u suvremenosti. Za nas koji još uvijek participiramo „u stvari filozofije“ i gajimo iluzije da još uvijek postoji humanistika kao oaza ljudskosti, stvari se doimaju još tragičnijima. Preobrazba sveučilištâ u EU u „korporativne institucije znanja kao robe“ za održavanje kognitivnog kapitalizma ishod je s kojim se ne smijemo pomiriti. Koje su još posljedice? Najnepodnošljivijom mi se čini ona u kojoj subjekt-supstancija suvremenosti, *tehnosfera*, a čija je bit u „nematerijalnoj proizvodnji informacija za interaktivnu komunikaciju“, otima i prisvaja drugog i njegovu želju. Jer, iza spekulativnog korpo-kapitalizma doista stoji „realistička ontologija pokoravanja želje“. (Ne vidimo li gomile *zombija* – i ne samo klinaca – koji tupo cjelodnevno bulje u digitalne teksture svojih „strojeva želja“?)

Treći i posljednji puta ponavljam pitanje: „A što kad više nema ništa 'iza'?“ Kada zjapi ono što se u Grka naziva *to autó*? Kako još uvijek tada iščekivati nadolazak mišljenja? I to kada se percepcija „osvaja i troši“, a želja „stvara i kontrolira“?

Usudio bih se reći da nam je jedina nada u nečemu što još utjelovljuje bestemeljnost slobode i autonomiju umjetnosti. U tekstu o Kafki iz prethodne knjige, *Treća zemlja*, Paić će ustvrditi da ovaj pisac predstavlja samu „moć književnosti koja proizlazi iz mesijanskog duha utemeljenja nadolazeće zajednice iz biti JEZIKA“. Čitajmo, mislimo, pišimo... Žarko Paić je ispisao knjigu *Doba oligarhije* svima nama koji je želimo čitati i s njome su-misliti. „Pisanje jest (doista) borba za opstanak čovjeka i spas njegove duše.“

Dixi et salvavi animam meam...

Marijan Krivak

GORAN SUNAJKO I DARIO ČEPO (UREDNICI)

MIKO TRIPALO: OTVORENO DRUŠTVO

Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2017, str. 110

Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo djeluje od 2003. godine kao neprofitna udruga s ciljem „promicanja demokratskih ideja i vrijednosti u Hrvatskoj, ostvarivanja vladavine prava, poticanja europeizacije hrvatskog društva i politike, te pružanja potpore procesu ulaska Hrvatske u Europsku uniju“ (tripalo.hr). Centar ponosno nosi ime Mike Tripala, hrvatskog političara vjerojatno najpoznatijeg po svojoj ulozi u pokretu tzv. Hrvatskog proljeća ranih 1970-ih godina u Jugoslaviji. Nakon gušenja pokreta Tripalo se nalazi prisilno umirovljen, marginaliziran, te udaljen iz političkog i javnog života. U godinama koje slijede, osuđen na samotnu intelektualnu aktivnost, traži alternativu aktualnim jugoslavenskim političkim, ali i filozofskim principima. Jedan od najvećih utjecaja, čini se, nalazi u konceptu otvorenog društva Karla Poppera.

Nakon liberalizacije političkog prostora krajem 1980-ih, Tripalo ponovno stupa na političku scenu s liberalnim idejama i orijentiranošću na ljudska prava. Postaje očito koliki je utjecaj Popper imao na njega. U zadatku ne samo promicanja demokracije i njezinih vrijednosti, već i njegovanja Tripalove ostavštine, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo prošle godine izdaje „Otvoreno društvo“, knjigu koja se sastoji od bilježaka koje je Tripalo pisao čitajući „Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji“, Popperov političko-filozofski traktat. Time stavljaju na vidjelo izravnu vezu između Poppera i Tripala koja je do sada bila izgubljena u prašnjavim arhivima. Dodatna vrijednost je i u tome što s obzirom na datum nastanka bilježaka (sredinom 1970-ih) Tripalo donosi, iako do sad neobjavljenu, možda najraniju pisanu recepciju Popperove političke filozofije u Hrvatskoj.¹

Karl Popper, bez sumnje jedan od najvažnijih mislilaca prošlog stoljeća, utjecao je na širok raspon intelektualne misli – ne samo na filozofiju, već i primjerice na praktičnu političku misao. Iako ne izmiče toliko kategoriza-

1 Popper dobiva prolaznu pažnju u Srbiji 1960-ih i 1970-ih, u radovima npr. Zlatomira Miloševa, Koste Čavoškog, te posebno Staniše Novakovića, čiji nam je fokus na Popperovu filozofiju znanosti donio 1973. i danas aktualni prijevod „Logike naučnog otkrića“. U Hrvatskoj se Popper prvi put pojavljuje 1987. kroz kritički osvrt Antuna Vujića „Otvorena znanost i otvoreno društvo: Kritika filozofsko-znanstvenog programa Karla Poppera“. Tek u 1990-ima i kasnije nastupa ozbiljnija recepcija Poppera u sad već bivšoj Jugoslaviji, te „Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji“ dobiva prijevode u Beogradu, Sarajevu i Zagrebu.

ciji kao neki drugi filozofi, njegova misao je doista zahvaćala u gotovo sve filozofske podvrste, pa je zato teško ukazati na samo jedno područje gdje je dao svoj doprinos. Vjerojatno će ga mnogi poznavati kao krucijalnog mislioca filozofije znanosti, ali njegova integralna misao zalazi i u metafiziku, logiku, epistemologiju, pa i u političku filozofiju kojom se ovdje bavimo. Njegova epistemološka doktrina kritičkog racionalizma nije bila samo pitanje znanosti, već društvenog i političkog života općenito.

Njegovo glavno djelo političke misli je dvotomno „Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji“, pisano tijekom Drugog svjetskog rata te izdano njegovim zaključkom. Pod njegov kritički pogled dospijevaju Platon, Aristotel, Hegel i Marx. Popper suprotstavljajući svoj „kritički racionalizam“ njihovim „holističkim“ i „historicističkim“ doktrinama želi obraniti liberalizam koji u to doba nije bio toliko izvjesna stvar kao što se danas smatra. „Otvoreno društvo“, doduše, je djelo koje je privuklo danas već nepreglednu masu kritika, čineći Poppera, osim popularnim, i prilično kontroverznim misliocem. Ne mora se dugo tražiti čitatelje Poppera koji njegovu interpretaciju Platona i Hegela smatraju u najbolju ruku intelektualno nepoštenom, u najgoru demonstrativno netočnom. Marx ovdje nešto bolje prolazi, te Popper nudi kritike koje i danas njegovim sljedbenicima i proučavateljima ne bi bilo loše uzeti u obzir. Naravno, nije ni ona bez problema, a upravo ona čini odskočnu dasku za aktualne političke preskripcije.

Doista, kada Popper govori o slobodi, demokraciji i otvorenom društvu, teško se ne složiti s tim zdravorazumskim zaključcima. Međutim, kritičko čitanje ovog djela otkriva pukotine u Popperovoj filozofskoj metodi i misli, koje zajedno s njegovim dubioznim interpretacijama starih filozofa dovodi do potrebe da ponovno promislimo njegove konačne zaključke i prijedloge, pogotovo u vidu toga da one i dan-danas inspiriraju eksplicitne normativne baze političkog djelovanja. Primjer toga ćemo naći u ovoj knjizi.

Iako se Popper u svakom trenutku čini kao glavni lik ove knjige, u načelu bi to trebao biti Miko Tripalo, te njegova misao u refleksiji i suočavanju s Popperovom. Doduše, ulazeći s takvim očekivanjima čitatelj završava pomalo razočaran. Tripalo doslovno prati strukturu Popperovog traktata, poglavlje po poglavlje, te ukratko prepričava njegove riječi. Rijetko kad dodaje vlastite komentare, i to je obično u obliku usputnih fusnota od par riječi čije je značenje teško razaznati. Ono što na površini imamo je zapravo prepričavanje Popperovog „Otvorenog društva“. Naravno, moglo bi se pažljivim praćenjem Tripalovih naglasaka nešto izvući, no s obzirom da se čini da on većinom nekritički prihvaća (ako to uopće možemo tvrditi, jer je teško razaznati njegov stav) Popperove misli, često dolazimo do toga da Tripalo stavlja fokus na njegove najspornije dijelove. Štoviše, u ovoj destilaciji, manjkavosti Popperovog „Otvorenog društva“ lakše isplivaju na povr-

šinu. Stoga je kritički naboj koji slijedi usmjeren na Poppera onakvog kakav se on predstavlja u Tripalovim sažecima. Možda se čini nepravedno kritizirati preko sažetka (koji, uostalom, nikako nije neprecizan ili nedosljedan), no poanta je naglasiti neka pitanja i probleme koji se otvaraju u Tripalovom tekstu i koji su važni za kontekst njegovog pristupa politici.

Već kod Popperove interpretacije Platona postaje jasno da on ima tendenciju izabrati određene elemente filozofije i totalizirati ih na sve druge aspekte ne samo misli već i društvenih pojava. Uzimajući Platoneve metafizičke postavke on interpretira sveukupnost njegove filozofije koja kulminira u njegovoj političkoj filozofiji, koja onda ispada ne mnogo više od autoritarnog političkog projekta s ciljem stvaranja rigidne hijerarhije. Tu je već pokupio kritike ne samo radi loše interpretacije Platona već i zbog ekstrapoliranja metafizičkih ideja tamo gdje im nije mjesto. Time postaje jasna slabost njegovog shvaćanja pojma 'totalitarizma' – osim što postaje transepohalan, kao nešto što postoji od Platona, on ga također širi na bilo kakav oblik političke doktrine i poretka (Popper načelno ne razlikuje jedno i drugo) koji podrazumijeva nekakvu kolektivističku orijentaciju, u kakvom god modalitetu. Drugim prominentnim teoretičarima totalitarizma je jasno da je to primarno pojava 20. stoljeća, te kao što nam npr. pokazuje Hannah Arendt u svojim „Izvorima totalitarizma“, podrazumijeva puno više od nečega pod što bi mogao pasti svaki bezvezni autoritarni poredak. Također, Arendt daje bogat niz socioloških primjera za svoju analizu onoga što ona smatra zasad jedinim dvjema primjerima totalitarizma – Treći Reich i Staljinov SSSR. Popperu čini se, budući da ima tendenciju direktno prevoditi filozofiju u društvena pitanja, totalitarizam ne ispada puno više od idejnog konstrukta koji nema puno veze niti može zadovoljavajuće objasniti konkretne povijesne primjere društvenih poredaka koji bi eventualno pripadali toj kategoriji. Naravno, u čisto idejnoj sferi Popperova kritika još ima nekakvog smisla, no ipak nam je veći problem povijesno realizirani nego polemički totalitarizam.

Druga važna meta Popperove kritike, pored društvenog holizma koji nosi totalitarizam, jest historicizam. On ga definira kao teleološko razumijevanje povijesti, vjeru u neumitno povijesno kretanje ka nekom cilju. Prva meta je tu marksizam i njegovo predviđanje dolaska komunizma, što je u doba pisanja knjige bilo i više nego goruće i kontroverzno pitanje. Popperova kritika je ovdje sasvim konstruktivna i na trenutke briljantna, no u nekim njezinim postavkama uspijeva sam sebe zbuniti i naknadno zapada u nedosljednosti. Možda je Popper bio oprezniji od Tripala, no Tripalo nema problema s tim da karakterizira „otvoreno društvo“ (naspram „zatvorenih“, kakva su npr. autoritarna i totalitarna) kao povijesni cilj koji još nije nastupio, već se tek mora dogoditi (str. 31). Popper bi, naravno, odgovorio da on nema pretenzije tvrditi da je to povijesna neizvjesnost, ali ipak ima

određeno shvaćanje napretka koje nekako uvijek završava „otvorenim društvom“. To je, naravno, daleko od grube „whigovske povijesti“, ali pretenzija na univerzalizam je očita. Dodatno ostavlja taj osjećaj suprotstavljajući otvorena društva „primitivnom tribalizmu“, te „iracionalizmu“. A taj univerzalizam, čini se, leži u anglo-saksonskoj liberalnoj tradiciji. Popper jasno uviđa nepostojanje teleološkog smisla u povijesti, ali ipak nije uspio dovoljno cijeniti povijesnu kontingentnost da uvidi partikularnost svoje liberalne pozicije. Naravno, u trenutku kad je knjiga pisana taj je liberalizam doslovno bio u krvavoj borbi protiv autoritarizma, te je u duhu toga Popper formirao svoju reifikaciju liberalizma. To ga, naravno, ne opravdava, ali ni pobija, već kontekstualizira.

Sad je već jasno da je Popper preusmjerio na sebe svu pažnju sa Tripala koji je trebao biti junak knjige. No nikako ne smijemo zaboraviti druga dva lika ove priče, a to su urednici Goran Sunajko i Dario Čepo. Sunajko otvara knjigu dajući kratak prikaz ukupne Popperove misli, što je prijeko potrebno s obzirom na to da je njegova politička i društvena filozofija potpuno integrirana s njegovom epistemologijom, filozofijom znanosti, itd. Urednici se dalje pojavljuju u fusnotama Tripalovih bilješki, dajući povremena pojašnjenja pogotovo vezana uz pojavu drugih političkih filozofa i ideja u tekstu. Također na trenutke (ne svaki put kada bi ih se možda očekivalo) pokazuju da su svjesni raznih Popperovih 'mušica' (npr. da se njegovom ekstrapoliranju metafizike na društveno-politička pitanja može prigovoriti kao 'sociologizaciji filozofije'). Takav potez je sasvim dobrodošao pošto olakšava čitateljevu kritičku percepciju teksta bez da je izravno usmjerava (možda se zato ne pojavljuju toliko često?)

Knjiga završava Čepinim kratkim osvrtom na pojam civilnog društva, njegovo stanje u Hrvatskoj, te Tripalovu ulogu u njegovu stvaranju. Čepo smješta civilno društvo kao politički prostor smješten onkraj države, gdje se građani samoorganiziranjem upuštaju u kolektivnu akciju na širokom rasponu područja. Ono je neraskidivo vezano za demokratski politički sustav, gdje osim što služi kao korektiv državnoj vlasti, također služi promicanju građanske i demokratske kulture, gdje građani „uče i vježbaju“ kolektivno organiziranje i suživot. Čepo također pripisuje snažan normativni element prostoru civilnog društva – ono je orijentirano na prakticiranje tolerancije, kompromisa i postizanje širokih koalicija. Nije potrebno objašnjavati kako je Popperova ideja otvorenog društva ovdje ostvarila krucijalan utjecaj.

No ono što Čepu najviše muči je tzv. otmica koncepta civilnog društva od strane konzervativnih skupina u Hrvatskoj koje djeluju na istim principima mobilizacije i kolektivne akcije, ali ne poštuju načela tolerancije i kompromisa, već su partikularistički politički usmjerene, te čak prelaze 'granicu' civilnog društva prema političkom djelovanju usmjerenom na

vlast. Čepina zabrinutost se u jednu ruku našla na pravom mjestu u ovoj knjizi jer postavlja neka bitna pitanja Popperovoj ideji otvorenog društva i konceptu civilnog društva. U dobroj opservaciji liberalne tradicije, Popperov kritički racionalizam primijenjen na društvena pitanja zahtijeva da otvoreno društvo ostane otvoreno pluralizmu i razmatranju alternativnih pogleda i mišljenja. No podrazumijeva li to uključanje onih koji ne prihvaćaju sve postavke otvorenog društva? Čepo jasno ističe da civilno društvo ima „univerzalistički domet i ekskluzivnu realnost“, te implicira da gore navedenim konzervativnim skupinama koje ne poštuju normativne principe, ali ni neke opće granice tog prostora (poput miješanja s izbornom politikom), nije mjesto u civilnom društvu. Popper govori da je demokracija prostor slobode, ali dokle god sama demokracija ne dolazi u pitanje, kao i da je nemoguće antidemokratskim sredstvima boriti se za demokratske ciljeve. No nalazimo li se u paradoksu kada depolitizacijama i ekskluzivnošću branimo otvoreno društvo?

Popperova misao u „Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji“ nagoviještava neke prepreke koje će se tek kasnije manifestirati kao problemi liberalne misli. Smještanje nekih intraktabilnih političkih prijevora s one strane 'razumne' politike, ne samo da se ograničava eksplanacijski potencijal, već s vremenom stvara goruću potrebu da se načelno otvorena, tolerantna i inkluzivna liberalna demokratska politika suoči s pitanjima svoje pretpostavke univerzalnosti koja na sebe navlači kontradikcije kako unutar svoje doktrine tako i vanjskom djelovanju.

Taj problem se tek nazire u ovoj knjizi i ne nudi nekakve naznake raspleta. No to nismo ni mogli očekivati. Na trenutke se čitatelju čini da ovo kratko djelo pati od pitanja svrhovitosti – s obzirom da Tripalo ne radi mnogo više od sažimanja Poppera, sigurno možemo naći bolju sekundarnu literaturu, ili još bolje, čitati samo „Otvoreno društvo“? No stavljanje u kontekst Tripala kao jedne od najvažnijih figura liberalne i demokratske politike u povijesti Hrvatske, kao i vezanje uz pitanje suvremenog hrvatskog civilnog društva daje priliku za trenutak meditacije o Popperovoj misli i njezine relevantnosti za suvremenu (hrvatsku) politiku. Niz pitanja i problema otvara se u ispreplitanju ovih tema, te iako knjiga nema prostora da odgovori na njih, njihovo joj postavljanje donosi vrijednost samo po sebi.

Leon Cvrtila

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000 – 56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5.000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

